

Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἰδρύθηκε τὸ 1929 με πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοση τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (= Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ./ΕΗΗΔ). Περιοδικὴ ἔκδοση ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 51 τόμους, ἡ Ἐπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34^ο τόμο ἐγκαινιάσθηκε καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοση Παραρτημάτων, ἐλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, με μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου.

The Research Centre for the History of Greek Law (: Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου) of the Academy of Athens was founded in 1929 under the name Archives of the History of Greek Law (: Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου), due to the initiative of Demetrios Pappoulas. Since 1948, the Centre has been publishing the *Yearbook of the Archives of the History of Greek Law*. Since vol. 10/11 (1963-64) the Yearbook has appeared under the title *Yearbook of the Research Centre for the History of Greek Law* (: Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). In the so-far published volumes, the Yearbook includes articles and studies concerning all the periods of the Greek legal history. From volume 34 onwards a series of Supplements has been published, including monographs relating to the history of Greek law, in Greek and in other foreign languages.

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

51

Η Ακαδημία Αθηνών δεν φέρει ευθύνη για το περιεχόμενο των κειμένων τα οποία περιέχονται στον παρόντα τόμο και εκφράζουν τις προσωπικές απόψεις των συγγραφέων, επομένως δεν υιοθετεί κατ' ανάγκην τις απόψεις τους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
51

Τόμος Επετειακός
με αφορμή τη συμπλήρωση 50 εκδόσεων
της Επετηρίδος

ΑΘΗΝΑ 2022

Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

Τακτικά μέλη: Ἀπόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (Πρόεδρος), Μιχαὴλ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ (Ἐπό-
πτης), Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ιωάννης (ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ), Ἐμμανουὴλ Ι. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ,
Ἄννα ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ.

Ἀναπληρωματικά μέλη: Ἐπαμεινώνδας Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (†), Στέφανος Δ. ΗΜΕΛ-
ΛΟΣ

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ (Διευθύντρια Ἑρευνῶν
- Διευθύνουσα Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.)

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.	Academy of Athens.
Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας	Research Centre for the History
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.	of Greek Law.
Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.	14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.
Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,	Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.	210-3664623.
Fax 210-3664627,	Fax 210-3664627,
210-3664630.	210-3664630.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	XI-XIV
Σοφία ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ	
Η διαδικασία κλήρωσης των δικαστών με το κληρωτήριο στο Δικαστήριο της Ηλιαίας την εποχή του Αριστοτέλη	1-18
Καλλιόπη ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ	
Αρχαιοελληνικά παραδείγματα διαχειμενικότητας με νομικό ενδιαφέρον	19-28
Μαρία Σ. ΓΙΟΥΝΗ	
Οι δίκες για τον ακρωτηριασμό των Ερμών και την βεβήλωση των Ελευσινίων Μυστηρίων	29-52
Athina DIMOPOULOU	
Athenian Public Law Institutions through the eyes of the <i>Characters</i> of Theophrastus	53-70
Αθανάσιος Α. ΔΕΛΙΟΣ	
Η <i>ἐπίδικασία</i> του κλήρου στην κλασική Αθήνα	71-88
Ioannis E. TZAMTZIS	
La clavifixion dictatoriale et le renversement du cours des choses	89-98
Ελένη Δ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ	
«Ἐξεστι γυνῇ χωρὶς ἐκδίκου δικάσασθαι;»: ικανότητα των γυναικῶν προς το παρίστασθαι στην ρωμαϊκή Αίγυπτο	99-142
Κωνσταντίνος ΒΛΑΧΟΣ	
« <i>Sed postea divisionem accepit dominium</i> » (Gai, II, 40): η δογματική εξέλιξη του δικαιώματος της ιδιοκτησίας μέσα από το έργο των <i>iurisprudentes</i>	143-160

Thomas Ernst VAN BOCHOVE

LIBERI! OR LIBERTI?

Some observations on B. 2,2,55 juncto D. 50,16,58 161-174

Spyros N. TROIANOS

Die Oikonomia in der Orthodoxen Kirche

unter Berücksichtigung der griechischen Gesetzgebung 175-192

Δάφνη ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ

Δανειστές εναντίον οφειλετών στις ιουστινιάνειες Νεαρές 193-220

Ελευθερία ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

Ζητήματα ιδιωτικού δικαίου

στο Επαρχικό Βιβλίο Λέοντος του Σοφού 221-242

Kalliopi (Kelly) A. BOURDARA

Women's hard jobs in urban and rural areas, according to legal

texts and documents (Byzantine and Post-byzantine period) . . . 243-254

Βασίλειος-Αλέξανδρος Ν. ΚΟΛΛΙΑΣ

Μία αμφίβολης γνησιότητας Νεαρά του Λέοντα Γ΄:

Τα μυστήρια ενός (σχεδίου;) νόμου

για το Ορφανοτροφείο και τις εμφυτεύσεις 255-296

Dieter SIMON und Roderich REINSCH

Urteil von Konstantin IX. Monomachos

im Rechtsstreit über ein Landgut 297-328

Daphne PENNA

Hagiotheodorites, once again.

A few remarks on two of his Basilica scholia 329-344

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀντλήματα βυζαντινά. Νεότερα για τὴ χρήση τοῦ βυζαντινοῦ

ιεροῦ κώδικα ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ πατριαρχικὴ Γραμματεία

(1489/1490, 1499, 1530) 345-362

Δέσποινα ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ

Βυζαντινὸ καὶ ἰσλαμικὸ δίκαιο διασταυρούμενα στὴν νομολογία

τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου Καστοριάς (16ος αἰ.) 363-382

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Γνήσια καὶ πλαστά έγγραφα: Παρατηρήσεις στὴ νοταριακὴ

πρακτικὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ κόσμου με ἀφορμὴ

το ἀρχεῖακὸ υλὶκὸ τῆς Νάξου (16ος – 18ος αἰ.) 383-416

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

«Σύντομος Έκλογή νόμων πολιτικῶν καὶ βασιλικῶν
γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν
βασιλέων» Μια άγνωστη μεταβυζαντινή νομική συλλογή 417-460

Ηλίας Ι. ΣΟΦΙΩΤΗΣ

Το πολιτειακό έργο του Ρήγα Βελεστινλή ως πρόδρομος
του σύγχρονου υπερεθνικού συνταγματισμού 461-480

Γεώργιος Π. ΝΑΚΟΣ

Οι πολιτειακές τάσεις κατά την Επανάσταση του 1821,
ως νομιμοποιητικές αιτίες του Πολιτεύματος του 1844 481-496

Απόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Οι απαρχές της επιστήμης του αστικού δικαίου
στο νέο ελληνικό κράτος 497-512

Lydia PAPARRIGA-ARTEMIADI

Révolutionnaires grecs et conscience de la responsabilité nationale.
Arguments juridiques en vue de la reconnaissance
de l'Indépendance « parfaite » 513-566

Μιχαήλ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ

Ελληνικό έθνος στους νεότερους χρόνους και
ίδρυση ελληνικού κράτους - Επιπτώσεις στο δίκαιο 567-604

Χαρούλα ΑΡΓΥΡΙΑΔΟΥ-ΚΕΡΒΕΓΚΑΝ

Κοινωνική αλληλεγγύη και αντιπροσώπευση
της κοινωνίας των πολιτών 605-632

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ 1948-2022 635-649

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Γνήσια και πλαστά έγγραφα: Παρατηρήσεις
στη νοταριακή πρακτική του μεταβυζαντινού κόσμου
με αφορμή το αρχειακό υλικό της Νάξου
(16ος – 18ος αι.)

1. Το αρχειακό υλικό της Νάξου

Ιστορικές συγκυρίες, η υφιστάμενη για αιώνες νοταριακή παράδοση και η επακόλουθη αρχειακή συνείδηση, επέτρεψαν στο νησί της Νάξου τη διαφύλαξη ενός σημαντικού όγκου αρχειακού υλικού, ασυνήθιστου για τα δεδομένα του ελλαδικού χώρου¹. Το υλικό, που ξεκινάει από τα τέλη του 14^{ου} και εκτείνεται χρονικά μέχρι και το 19^ο αιώνα, περιλαμβάνει αρκετές χιλιάδες έγγραφα, τα οποία διαφυλάσσονται τόσο στο ίδιο το νησί της Νάξου (ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου², Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου

1. Βλ. ενδεικτ. Δ. Δημητρόπουλος, «Αρχειακά τεκμήρια και κυκλαδικός χώρος (16ος-αρχές 19ου αι.)», *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Λίνα Μενδώνη, Ν. Μάργαρης (επιμ.), Αθήνα 1998, σσ. 319-320 (= *Φλέα* 13 (2007), σσ. 12-13).

2. Τον πυρήνα του αρχείου συγκροτεί η *Συλλογή Δελλαρόκκα* (βλ. σχετ. Ζακυθηνός 1965-1966, σσ. 725-726), ενώ σε αυτή προστέθηκαν σταδιακά και άλλης προέλευσης έγγραφα, όπως για παράδειγμα η *Συλλογή Θεοκτίστης Βελάστη* (βλ. σχετ. Μ. Κοκολάκης, «Συλλογή Θεοκτίστης Βελάστη», *Φλέα* 24 (Οκτ.-Δεκ. 2009), σσ. 5-20), η *Συλλογή Νικολάου Δημητροκάλλη* (βλ. σχετ. Μ. Κοκολάκης, «Δύο προικοσύμφωνα του 17^{ου} αιώνα από τη Συλλογή Νικολάου Δημητροκάλλη», *Φλέα* 32 (Οκτ.-Δεκ. 2011), σσ. 5-10), η *Συλλογή του Μανόλη Ψαρρά* (βλ. σχετ. Σ. Ψαρράς, «Σπαράγματα από ένα Ναξιακό συμβολαιογραφικό αρχείο», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια*

(ΑΚΑΝ)³, Αρχείο Ι.Μ. Παροναξίας⁴, Αρχεία και Κώδικες διαφόρων ναών και μονών⁵ καθώς και ιδιωτικές αρχειακές συλλογές⁶), όσο και σε άλλα αρχεία της Ελλάδας (ΓΑΚ Αθηνών⁷, Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής

μέσου των αιώνων, Φιλωτί 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Ι. Προμπονάς, Σ. Ψαρράς (επιμ.), Αθήνα 1994, σσ. 627-639· Τρουμπίνος Στέφανος) κ.α. Πρβλ. επίσης Τσελίκας 1984-1987 [1988], σ. 110. Διάφοροι μελετητές έχουν αντλήσει και δημοσιεύσει υλικό από το συγκεκριμένο αρχείο. Ενδεικτικά αναφέρονται αλφαβητικά οι: Ι. Δελλαρόκκας, «Η καπέλλα Καζάτζα, η αδελφοσύνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), σσ. 439-468· Α. Κατσουρός 1955, σσ. 47-91· Α. Κατσουρός 1958-1959, σσ. 125-190· Α. Κατσουρός 1968, σσ. 24-337· του ίδιου, «Οι Τούρκοι της Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 9 (1971-1973), σσ. 152-180· Μ. Κοκολάκης, «Ανέκδοτα έγγραφα της Φραγκοκρατίας από το Τοπικό Αρχείο Νάξου. Α': Λυτά έγγραφα», *Ναξιακά* 3-4 (2013-2014), σσ. 15-37 (= Φλέα 48 (Οκτ.-Δεκ. 2015), σσ. 11-29· του ίδιου, «Ανέκδοτα έγγραφα της Φραγκοκρατίας από το Ιστορικό Αρχείο Νάξου. Β': πράξεις από τον Κώδικα της Καπέλλας Καζάτζας», *Ναξιακά* 6 (2016), σσ. 45-60.) κ.α.

3. Για το περιεχόμενο του Αρχείου βλ. σχετ. Ζακυθνής 1965-1966, σσ. 718-722· Τσελίκας, 1984-1987 [1988], σσ. 99-110· π. Ε. Ρεμούνδος, «Αρχείον Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου (ΑΚΑΝ)», *Δρυς Υψικάρηνος, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Β. Οικονομίδη, Μ. Βαρβούνης, Μ. Σέργης (επιμ.)*, Αθήνα 2007, σσ. 465-470.

4. Από το συγκεκριμένο αρχείο εκδόθηκαν πρόσφατα οι Κώδικες Α & Β: *Κώδικες Ι.Μ. Παροναξίας*. Πρβλ. επίσης Ε. Καρπάθιος, «Ο Κώδιξ Α' της μητροπόλεως Παροναξίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 19 (1935), σσ. 139-141, 164-172, 200-204, 239-249, 274-281, 323-330, 405-410 (σε περίληψη)· του ίδιου, «Ο Κώδιξ Β' της μητροπόλεως Παροναξίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 23 (1939), σσ. 85-89, 146-149, 187-191, 217-224, 256-262, 286-89, 324-327 (σε περίληψη)· Β. Σφυρόερας «Γάμοι και διαζύγια εν Νάξω τον ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα», *Κυκλαδικά* 1/1 (Ιαν.-Φεβρ. 1956), σσ. 33-45· 1/2 (Μάρτ.-Απρ. 1956), σσ. 95-98· 1/5 (Σεπτ.-Οκτ. 1956), σσ. 265-275. Πρβλ. επίσης Ζακυθνής 1965-1966, σσ. 716-718.

5. Δικαιοπρακτικά έγγραφα λυτά ή ενσωματωμένα σε Κώδικες εντοπίζονται, αν και αφορούν κυρίως στον 19^ο αιώνα: στην Ι.Μ. Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου (Κεφαλληνιάδης 1971), στην Ι.Μ. Φανερωμένης, στον Ι.Ν. της Παναγίας του Χριστού στην Χώρα, στον Ι.Ν. της Παναγίας της Θεοσκεπάστης, στον Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου της Γρόττας (Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η μονή Αγίου Γεωργίου Γρόττας, σχολή της Νάξου κατά τα έτη της Τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 9 (1971-1973), σσ. 470-572), στην Ι.Ν. της Παναγίας της Φιλωτίτισσας (Ν. Κεφαλληνιάδης, *Παναγία η Φιλωτίτισσα*, Αθήνα 1985), στον Ι.Ν. της Αγίας Παρασκευής στ' Απεράθου κ.α. Βλ. σχετ. Β. Σφυρόερας, «Επιστημονικά αποστολαί του Μεσαιωνικού Αρχείου κατά το έτος 1960», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 35 (1960), σσ. 516-521· του ίδιου, «Κώδικες εκ Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 33 (1964), σσ. 206-225.

6. Όπως για παράδειγμα: η Συλλογή Κληρονόμων Δημητρίου Χρύση, η Συλλογή Ιωάννου Οικονόμου – Χαρχαλιά, η Συλλογή Ματθαίου Γρατσία κ.α. Για την περιγραφή των συλλογών αυτών βλ. σχετ. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Σειρά πρώτη – Ναξιακά», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965-1966), σσ. 635-667.

7. Για τις ναξιακές σειρές των ΓΑΚ βλ. σχετ. Ζακυθνής 1937, σσ. 236-242, 253-255, 260-267 274-291. Ναξιακά έγγραφα βρίσκονται ακόμη στη συλλογή Στεφάνου Κλωνός (Κ36-43, Κ18α), στη Συλλογή Ν. Σφυρόερα (Κ78γ), στο Αρχείο του Γιάννη Βλαχογιάννη

Εταιρείας της Ελλάδος⁸, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, τόσο στο Γενικό Αρχείο⁹, όσο και κυρίως στον φάκελο Ξ στο Τμήμα χειρογράφων, Αρχείο Καθολικών Τήνου (ΑΚΤ)¹⁰ και του εξωτερικού (Βιβλιοθήκη του Βατικανού¹¹, Archivio Segreto Vaticano¹², Κρατικά Αρχεία Κωνσταντινούπο-

(Β', κατάλογος χειρογράφων φάκ. 10 (νοταριακά του Μενδρινού Πρωτονοταρίου), φάκ. 28 (ενορίτικα Νάξου, καταγραφή γάμων, βαπτίσεων κτλ.) κ.α. Για δημοσιεύσεις εγγράφων από το συγκεκριμένο αρχείο βλ. ενδεικτ. Β. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1961), σσ. 164-199· Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός Αγίου Αντωνίου του Αββά εις Νάξον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), σσ. 320-359· Κεφαλληνιάδης 1974-1978, σσ. 407-455· Τ. Γριτσόπουλος, «Εγγραφα ΙΖ' και ΙΗ' αιώνων από την Νάξο. Εκκλησιαστικές και άλλες ειδήσεις», *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, τ. Β', *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 15 (1994) [1996], σσ. 333-411· Παντελιά-Γριτσοπούλου 1995-1997, σσ. 199-222· της ίδιας, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σσ. 225-246· της ίδιας, «Δικαιοπρακτικά έγγραφα από την Νάξο. Τρίτη δέσμη: 1685-1822», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), σσ. 56-72· Ι. Χατζάκης, «Τα κατάλοιπα μίας εκκλησιαστικής δίκης: ο ανακριτικός φάκελος της υπόθεσης του Σακελλαρίου Νάξου Παρασκευά Συμυρναίου (Μάϊος 1683)», *Ναξιακά* 8 (2018), σσ. 189-221 κ.α.

8. Πρόκειται για αρκετές χιλιάδες ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, προερχόμενα κυρίως από την περιοχή της Δρυμαλίας.

9. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας ναξιακού ενδιαφέροντος είναι οι Κώδικες 3404 και 3405 (βλ. σχετ. Σ. Ψαρράς, «Σύμβαση μαθητείας από το Φιλώτι της Νάξου», *Ναξιακά Γράμματα* 16 (Ιούλ.-Σεπτ. 2015), σσ. 30-35) ενώ εκεί εναπόκειται επίσης ο Κώδικας του π. Στεφάνου Αρώνη από το Φιλώτι, με δικαιοπραξίες του 18^{ου} αιώνα (βλ. σχετ. Σ. Ημελλος, Σ. Ψαρράς (εκδ.), *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπά-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742)*, τ. Α', Αθήνα 2011· των ίδιων *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπά-Στεφάνου Αρώνη (1742-1762)*, τ. Β', Αθήνα 2015. Πρβλ. σχετ. Μ. Κοκολάκης, «Ο Κώδικας του παπα-Στεφάνου Αρώνη», *Φλέα* 31 (Ιουλ.-Σεπτ. 2011), σσ. 21-23).

10. Βλ. ενδεικτ. π. Μ. Φώσκολος, «Ο Μητροπολίτης Παροναξίας Ιωάσαφ (1685-1695), νέα έγγραφα, νέα στοιχεία και νέα ανάγνωση», *Ναξιακά* 6 (2016), σσ. 105-134.

11. Από τους Κώδικες της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης, ναξιακά έγγραφα περιέχουν: ο **Vat.Gr. 1633b, 2633** (Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ποιμενικά Νάξου. Επιτόπιοι συνήθεται εξ ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1978), σσ. 407-455), ο **Vat.Gr. 2637** (Μ. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις «Φράγκων» και «Ρωμαίων» στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, Α' μέρος, Αθήνα 1993, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), σσ. 37-48 = *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. Π, Αθήνα 1993, σσ. 225-236)), ο **Vat.Gr. 2638** (Κεφαλληνιάδης 1974-1978, σσ. 407-455) και ο **Vat.Gr. 2639** (VG 2639).

12. Πρόκειται κυρίως για έγγραφα εκκλησιαστικού περιεχομένου. Βλ. ενδεικτ. Μαρία Μονδέλου, «Η καθολική Εκκλησία στη Νάξο μέσα από την έκθεση του Αρχιεπισκόπου Raphael Schiattini (1636)», *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων. Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, Απεράθου Νάξου, 31 Αυγούστου – 2 Σεπτεμβρίου 2013*, Μ. Σέργης, Β. Φραγκουλόπουλος (επιμ.), Αθήνα – Νάξος 2017, σσ. 299-313.

λης¹³) κ.α. Τεκμήρια σχετικά με το νησί εντοπίζονται επίσης τόσο στα Αρχεία των μονών του Αγίου Όρους¹⁴ όσο και σε βιβλιοθήκες άλλων σημαντικών μοναστικών ιδρυμάτων, όπως για παράδειγμα η Ι.Μ. Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου¹⁵. Όλα αυτά τα έγγραφα έρχονται να προσφέρουν μία σημαντική γνώση του ιστορικού γίνεσθαι και να παράσχουν μία άρτια εικόνα κυρίως της μικροϊστορίας της κάθε εποχής¹⁶. Βέβαια παρόμοια τεκμήρια αποτελούν πρωτίστως νομικά κείμενα, με νοταριακή κυρίως προέλευση, η μελέτη των οποίων αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο το ισχύον νομικό πλαίσιο και τους κανόνες που το διέπουν. Ίσως είναι και για αυτόν ακριβώς το λόγο, που η έκδοση των συγκεκριμένων πηγών συνιστά επιτακτική ανάγκη για την ιστορία του δικαίου, αφού μόνο μέσα από την επανάληψη ομοίων ειδολογικά πράξεων καθίσταται δυνατό να διαπιστωθούν τόσο οι όποιες περιπτωσιολογικές αποκλίσεις, όσο φυσικά και ο εφαρμοζόμενος κανόνας δικαίου. Εξάλλου δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς ότι οι επαγγελματίες του είδους, που συνέταξαν αυτά τα κείμενα, διέθεταν ένα ελάχιστο νομικών γνώσεων, τις οποίες και είχαν αποκτήσει από την εμπειρική τους

13. Βλ. ενδεικτ. B. Slot, «Η φορολογική καταγραφή των καθολικών εκκλησιών Νάξου, Σαντορίνης, Μήλου, Άνδρου και Σύρου στα 1670», *Anno Domini* 2 (2005), σσ. 51-65.

14. Μετόχια στην Νάξο είχαν η Ι.Μ. Ξηροποτάμου (βλ. σχετ. Ευδόκιμος Ξηροποταμινός, *Η εν Αγίω Όρει Άθω Ιερά, Βασιλική, Πατριαρχική, Σταυροπηγιακή Μονή Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη 1926· Β. Σφυρόρεας, «Το εν Νάξω μονύδριον των αγίων Τεσσαράκοντα, μετόχιον της Μονής Ξηροποτάμου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 32 (1963), σσ. 484-495· Π. Γουναρίδης, *Αρχείο της Ι.Μ. Ξηροποτάμου: επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*, Αθήνα 1993 (Αθωνικά Σύμμεικτα 3)) καθώς και η Ι.Μ. Διονυσίου (βλ. σχετ. Η. Νικολάου, «Για το μετόχι της Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους στη Νάξο (Β' μισό 17^{ου} αι.)», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα "Η Νάξος δια μέσου των αιώνων"*, Φιλωτί 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Ι. Προμπονάς, Σ. Ψαρράς (επιμ.), Αθήνα 1994, σσ. 553-567).

15. Βλ. ενδεικτ. Αικατερίνη Παπαθωμά-Μαστοροπούλου, «Απεραθίτικα και Δανακιώτικα στοιχεία (ονόματα και τοπωνύμια) σε πατμιακό έγγραφο του ιη' αι.», *Δρυς Ύψικαρηνος, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Β. Οικονομίδη*, Αθήνα 2007, σσ. 335-340· Ν. Αλιπάντης, «Ανέκδοτο έγγραφο της Μονής Πάτμου που αφορά μετόχι της στη Νάξο», *Ημερολόγιο του Αρχιεπισκόπου 2011*, σσ. 108-117· Χρύσα Μαλτέζου, *Σχέσεις της Μονής Πάτμου με τον δυτικό κόσμο. Αρχειακές αποδείξεις (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Αθήνα 2017.

16. Για την ευρύτερη αξία και τη λειτουργία των συγκεκριμένων αρχείων βλ. ενδεικτ. Μ. Campagnolo, «Η αξία των αρχείων», *Φλέα* 31 (Ιούλ.-Σεπτ. 2011), σσ. 19-20· Δ. Ράπτης, «Αξίες, αντιλήψεις και νοοτροπίες των Ναξίων του 18^{ου} αι. Η μαρτυρία των νοταριακών εγγράφων», *Η Νάξος δια μέσου των αιώνων. Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, Απεράθου Νάξου, 31 Αυγούστου – 2 Σεπτεμβρίου 2013*, Μ. Σέργης, Β. Φραγκουλόπουλος (επιμ.), Αθήνα – Νάξος 2017, σσ. 315-323· Αγγαία Κάσδαγλη, «Η Νάξος, τα νοταριακά έγγραφα και τα ιστορικά ερωτήματα», *Φλέα* (Οκτ.-Δεκ. 2018), σσ. 8-13.

μαθητεία δίπλα σε παλαιότερους νοταρίους¹⁷, εφόδιο που τους επέτρεπε όχι μόνο να αποτυπώνουν τη δικαιοπρακτική βούληση των συμβαλλομένων μερών, ενδύοντας την με τον απαραίτητο νομικό τύπο, αλλά παράλληλα τους παρείχε τη δυνατότητα να επεμβαίνουν, όπου αυτό ήταν απαραίτητο, προσαρμύζοντας την πράξη στις ιδιαιτερότητες της κάθε υπόθεσης και προστατεύοντας με αυτόν τον τρόπο τα συμφέροντα των πελατών τους¹⁸. Φυσικά για να οδηγηθεί κανείς σε ανάλογα συμπεράσματα, απαραίτητο είναι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η μελέτη περισσότερων ομοειδών πράξεων, εάν είναι δυνατόν του ίδιου νοταρίου, ώστε να διαπιστωθεί και το ισχύον δίκαιο και η παρεμβατική πρακτική του συντάκτη. Η μορφολογία δυστυχώς του σωζόμενου υλικού δεν επιτρέπει πάντοτε κάτι παρόμοιο και η διάσωση ολόκληρων νοταριακών Κωδίκων ή έστω και ενός μέρους τους, είναι σπανιότατη. Συγκεκριμένα μέχρι και το 17^ο αιώνα έχουν διαφυλαχθεί δύο μόνο τέτοια πρωτόκολλα, οι Κώδικες ΓΑΚ 85 και 86 του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη¹⁹, ενώ σε αυτά θα πρέπει επίσης να προστεθούν αφενός τα κατάλοιπα από το κατάστιχο του νοταρίου και συντιχικού Καντζελλαρίου Μάρκου Σουμαρίπα²⁰, και αφετέρου το σπάραγμα από το πρωτόκολλο του νοταρίου του 16^{ου} αιώνα Πανταλέοντα Μηνιάτη (1537-1577), με μόλις 81 πράξεις²¹. Κατά τα λοιπά τα αρχεία συγκροτούνται κυρίως από λυτά

17. Από την Νάξο δυστυχώς δεν υπάρχουν παρόμοιες συμβάσεις, όχι μόνο γιατί δεν έχουν διασωθεί, αλλά και ίσως γιατί τα συναλλακτικά ήθη δεν επέβαλλαν τη σύνταξη τους εγγράφως. Αντίθετα παράπλευρες πληροφορίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ανάλογων σχέσεων. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο νοτάριος Ιωάννης Μηνιάτης, για τον οποίο πολλά δεδομένα στοιχειοθετούν τη μαθητεία του δίπλα στον αδελφό του Παντολέοντα Μηνιάτη, ενώ και ο γιος του Ιωάννη, Δημήτριος, προκύπτει ότι μαθήτευσε δίπλα στον πατέρα του για να τον διαδεχθεί στο επάγγελμα, μαθητεία όμως η οποία εν τέλει δεν τελεσφόρησε, εξαιτίας του πρόωγου θανάτου του Δημητρίου. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, Εισαγωγή, σσ. 77-80.

18. Για τους νοταρίους της Νάξου βλ. σχετ. Βισβίτζης 1945, σσ. 88-101· Χατζάκης 2015, σσ. 169-188.

19. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης* 85· *Μηνιάτης Ιωάννης* 86.

20. ΑΚΑΚ, Πράξεις του Δημοσίου Νοταρίου Μάρκου Σουμαρίπα (1644 + 1664-1669), έγγραφα 106· ΑΚΑΝ, Κατάλοιπα Καγκελαρικών και νοταριακών Κωδίκων, φάκ. β', Καγκελαρικός Κώδικας Μάρκου Σουμαρίπα (1665-1666), φφ. 24· ΑΚΑΝ, Κατάλοιπα Καγκελαρικών και νοταριακών Κωδίκων, φάκ. γ, Καγκελαρικός Κώδικας Μάρκου Σουμαρίπα (1666-1667), φφ. 6· ΑΚΑΝ, Κατάλοιπα Καγκελαρικών και νοταριακών Κωδίκων, φάκ. δ, Καγκελαρικός Κώδικας Μάρκου Σουμαρίπα (1667-1668), φφ. 6, καθώς και κάποιες λυτές πράξεις του από το Ιστορικό Αρχείο Νάξου (ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Δελλαρόκκα, φάκ. 3, υποφάκ. 3, αρ. 1-9 (ανέκδοτα)) καθώς και από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας (ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων, Αρχείο Ξ, αρ. 26 (ανέκδοτα)) δίνουν ένα εύρος επαγγελματικής δράσης τουλάχιστον από το 1664-1669.

21. Από το νοτάριο Πανταλέοντα Μηνιάτη διασώζονται συνολικά 102 δικαιοπρακτικά έγγραφα, κάποια από τα οποία φαίνεται ότι αποτελούν το σπάραγμα ενός νοταρια-

έγγραφα, τα οποία ποικίλες ανάγκες επέβαλαν τη διαφύλαξή τους²². Το δεδομένο αυτό σε συνδυασμό με τον “ατάσθαλο” τρόπο δημιουργίας των αρχειακών σειρών, κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επέφερε την αναδιανομή των τεκμηρίων και εν τέλει τη διασπορά τους, γεγονός που δυσκολεύει το έργο του σύγχρονου ερευνητή, δεν αποφιλώνει όμως, σε καμία περίπτωση, το υλικό από την αξία του.

Όπως τονίστηκε και παραπάνω, η ανάπτυξη στην Νάξο, στα χρόνια της Λατινοκρατίας²³, ενός ισχυρού νοταριακού συστήματος, που χρησιμοποιήθηκε τόσο για χρήση των ιδιωτών όσο και για τη στήριξη της διοίκησης του Δουκάτου²⁴, οδήγησε στη δημιουργία μίας κοινωνίας “εθισμένης” περίπου στην χρήση των συγκεκριμένων επαγγελματιών. Το σύστημα αυτό, ακόμη και όταν επήλθαν μεταβολές στον πολιτικό επικυρίαρχο, κατάφερε να επιβιώσει²⁵, προσαρμοζόμενο στις νέες συνθήκες και στις εξελίξεις των καιρών και επιτρέποντας στο ισχύον δίκαιο να παραμείνει, ως έναν τουλάχιστον βαθμό, ανεπηρέαστο. Παρ’ όλο δηλαδή που εντοπίζονται όλες εκείνες οι “ποιοτικές μετουσιώσεις”, που επέβαλλαν οι νέες συνθήκες και οι αλλαγές στην πολιτική εξουσία, το κανονιστικό πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου, καθώς και πολλοί τομείς του δημοσίου, παραμένουν σταθεροί ή εξελίσσονται με πολύ βραδείς ρυθμούς, εξασφαλίζοντας στους γηγενείς πληθυσμούς έναν πυρήνα αυτονομίας, άγνωστο σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες δεν απολάμβαναν του προνομιακού καθεστώτος των Κυκλαδίων²⁶.

κού του πρωτοκόλλου. Βλ. σχετ. Βισβίτζης 1951, σ. 2 καθώς και αρ. 1-81, (Χειρόγραφο Α’). Πρβλ. επίσης και Ι. Χατζάκης, «Περίγραμμα των νομικών πηγών της Νάξου Ι. Λατινοκρατία – τέλη 16^{ου} αιώνα», *Ναξιακά* 6 (2016), αρ. 1.18.

22. Η Κάσδαγλη μάλιστα εκτιμά ότι από ένα σύνολο 20.000-30.000 πράξεων, που θα πρέπει να ανερχόταν η νοταριακή παραγωγή κατά τη διάρκεια μόνο του 17^{ου} αιώνα, έχει διασωθεί μόλις το 5-10%. Βλ. σχετ. Κάσδαγλη 2004, σσ. 543-544. Για τις ναξιακές πηγές εν γένει πρβλ. Kasdagli 1999, σσ. 53-59.

23. Ο όρος προβάλλει ακριβέστερος σε σχέση τόσο από αυτόν της *Φραγκοκρατίας*, αφού το δυτικό στοιχείο που εγκαταστάθηκε στα νησιά των Κυκλάδων προερχόταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό από την ιταλική χερσόνησο, όσο και από αυτόν της *Βενετοκρατίας*, αφού παρά τη βενετική καταγωγή των Σανούδων και την κατά καιρούς έντονη παρουσία της Γαληνοτάτης, το δουκάτο του Αιγαίου δεν αποτέλεσε ποτέ βενετική αποικία. Αντιθέτως από πολύ νωρίς συνδέθηκε με το λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τους διαδόχους του (Βλ. ενδεικτ. Β. Slot, «Το ταραγμένο Αρχιπέλαγος. Πηγές της ιστορίας της Νάξου», *Φλέα* 11 (Ιούλ. – Σεπτ. 2006), σ. 14· Α. Κωτσάκης, «Όψεις του φαινομένου της πολιτισμικής όσμωσης μεταξύ Ελλήνων ορθοδόξων και Δυτικών στη νήσο Νάξο υπό το πρίσμα και τις μαρτυρίες των υλικών καταλοίπων (13^{ος} – 20^{ος} αι.)», *Φλέα* 38 (2013), σσ. 24-25).

24. Βλ. σχετ. Χατζάκης 2015, σσ. 169-188.

25. Βλ. σχετ. Βισβίτζης 1945, σσ. 88-101.

26. Βλ. σχετ. Κ. Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ

Τα δεδομένα αυτά επαληθεύονται, ανάμεσα στα άλλα, όχι μόνο από τη συνεχή δραστηριοποίηση νοταρίων, αλλά και από την παρουσία στο υπάρχον αρχειακό υλικό ενός μεγάλου αριθμού αντιγράφων, τα οποία μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις απέχουν αρκετές δεκαετίες από το πρωτότυπό τους, αποτελώντας αδιάψευστα δείγματα της ζωντανής νοταριακής παράδοσης και του λειτουργικού της ρόλου στο νομικό βίο της Νάξου. Σε αυτό εξάλλου το σημείο θα επικεντρωθεί και το ενδιαφέρον αυτής της έρευνας, όπου με αφετηρία τις αντιγραφικές πρακτικές, θα εξεταστούν και εκείνες οι περιπτώσεις, που υπερβαίνουν τα όρια της νομιμότητας, είτε αυτό γίνεται από αμέλεια, είτε από εσκεμμένο δόλο.

2. Αντιγραφές, καταχωρίσεις και μεταφράσεις

2.1. Αντιγραφές

Όπως τονίστηκε, το νοταριακό σύστημα στην Νάξο όχι μόνο παρήγαγε στο πέρασμα των αιώνων ένα σημαντικό αριθμό πράξεων, αλλά και για ποικίλους λόγους δημιούργησε έναν εξίσου μεγάλο όγκο αντιγράφων, χάρη στα οποία κατέστη πολλές φορές εφικτή και η διάσωση των παλαιότερων κυρίως τεκμηρίων. Η πρακτική αυτή εδράζεται ουσιαστικά στο γεγονός ότι οι ακολουθούμενες φόρμες, η τυπολογία, αλλά και το ίδιο το εφαρμοζόμενο δίκαιο, δεν αποτελούσαν, για όλους αυτούς τους αιώνες, παρωχημένους θεσμούς, αλλά μία ζωντανή νομική πραγματικότητα.

Βέβαια θα πρέπει εξ αρχής να διευκρινιστεί, κάνοντας λόγο για αντιγραφα, ότι η δημιουργία τους βρίσκεται, σε ένα πρώτο τουλάχιστο επίπεδο, σε άμεση συνάφεια με την ίδια τη διαδικασία της νοταριακής παραγωγής. Με άλλα λόγια ο νοτάριος λειτουργώντας στο πλαίσιο των κανόνων, που διείπαν το επάγγελμά του, συνέτασσε την πρωτότυπη πράξη με τις υπογραφές των μαρτύρων, είτε καταστρώνοντάς την κατευθείαν στο κατάστιχό του είτε ενσωματώνοντάς την εκ των υστέρων σε αυτό²⁷, αφού, σύμφωνα με τη δυτική παράδοση, η τήρηση πρωτοκόλλου αποτελούσε ένα

των χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σσ. 103-166· Δ. Δημητρόπουλος, «Τα νησιά του Αιγαίου την εποχή της μετάβασης από τη λατινική στην οθωμανική κυριαρχία, 15^{ος} – 17^{ος} αιώνας», *Το Αιγαίο πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 15^{ος} – 17^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2010, σσ. 29-38.

27. Για παράδειγμα ο Κώδικας ΓΑΚ 85 του Ιωάννη Μηνιάτη αποτελείται από λυτά πρωτότυπα έγγραφα, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, συρράπτονταν σταδιακά σε τετράδια, τα οποία με τη σειρά τους συγκρότησαν το Πρωτόκολλο. Αυτή η διαδικασία εξάλλου δικαιολογεί και τη συρραφή ανάμεσα στις σελίδες του αυτούσιων ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων, που είχαν παραδοθεί στο νοτάριο είτε για διασφάλιση της εγκυρότητάς τους, είτε γιατί συνδεόταν με κάποια άλλη πράξη. Πρβλ. σχετ. και παρακάτω στην ενότητα για τις καταχωρίσεις.

από τα ουσιώδη στοιχεία της δομής του επαγγέλματος²⁸. Από το συγκριμένο έγγραφο, που στη νοταριακή ορολογία καλείται *καθολικόν αουτέντικο* ή απλά *καθολικόν*²⁹, δημιουργούνται στη συνέχεια αντιγράφα, για να παραδοθούν στα συμβαλλόμενα μέρη ή σε οποιον άλλον το ζητήσει³⁰. Αυτό τουλάχιστον πιστοποιεί η ένδειξη *ευ(β)γαλμένη(ο)*, η οποία εντοπίζεται συνήθως στην αρχή της πράξης, στο άνω δεξιό μέρος της σελίδας, για να δηλώσει την εξαγωγή του αντιγράφου και την παράδοσή του στους ενδιαφερομένους. Η διαδικασία αυτή, η οποία μαζί με την καταχώριση ιδιωτικών εγγράφων, εντάσσεται στην ευρύτερη έννοια των νοταριακών ενεργειών, στον πυρήνα των οποίων βρίσκεται φυσικά η σύνταξη των ίδιων των πράξεων, αποτελούσε μία επιπλέον πηγή εσόδων για τους νοτάριους, αφού από ποικίλες ενδείξεις είναι εμφανές ότι αμειβόταν για αυτά τα αντιγράφα³¹. Μάλιστα, όπως προκύπτει, ορισμένοι νοτάριοι, παράλληλα με την καγκελλαρία τους λειτουργούσαν ακόμη και ένα τύπο “αντιγραφικού εργαστηρίου”. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας περίπτωσης είναι ο νοτάριος των αρχών του 18^{ου} αιώνα Στέφανος Τρουμπίνος³², στον οποίο οφείλονται αρκετά από τα σωζόμενα σήμερα αντιγράφα³³. Ο νοτάριος μάλιστα, σύμφωνα με τις πληροφορίες των σχετικών σημειωμάτων, απασχολούσε για αυτήν την εργασία, ένα γραφέα, πιθανώς μαθητευόμενό του, τον

28. Βλ. σχετ. Ν. Oikonomides, «Il livello economico di Creta negli anni intorno al 1204», *Venezia e Creta*, Venezia 1998, σ. 180· Chatzakis 2013-2014, σ. 163.

29. «... παρακαλούσιν και αξιόπιστοι μαρτύροις οί όποιοι έπογράψασιν εις τó αουτέντικον ...», 25/3/1541, Βισβίξης 1951, αρ. 66· «... Κόπια έβγαλμένη από τó καθολικόν ...», 25/11/1548, Α. Κατσουρός 1955, αρ. 6· «... καθώς έπóγραψεν εις τó καθολικόν τούτο ...», 27/5/1577, Βισβίξης 1951, αρ. 80· «... οί όποιοι μάρτυρες άπογράφουν εις τó άουντέντικο με τó ίδιον τος χέρι ...», 15/8/1581, VG 2639, αρ. 142· «Κόπια άπε τó καθολικόν άουτέντικο ...», 28/3/1626, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 5· 10/11/1681, 12/5/1682, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 224· «Κόπια εκ τού καθολικού», 13/1/1640, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 26· «Καγώ Νικόλαος ίερεύς και Πρωτονοτάριος Δρυμαλίας έμετάθεσα τó παρὸν από τó καθολικόν εις άσφάλειαν, έν έτει 1768 Φεβρουαρίου 8», 19/2/1697, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 119.

30. «... Κάγώ Ιωάννης Γās, νοτάριος και καντζελλάριος γέγραφα. Έβγάλη ή παρὸν κόπια από την καντζελλαρίαν και πράξεις έμου Ιωάννου τού Γās, νομικού νησίου και άρχιγραμματέως φανερού τούτου τής νήσου τής Νάξος εις άσφάλειαν και διά πιστοσύνην, βεβαιότητα την έσημαδέυσαμεν άντίκρυ με τās χειρογραμμίας μας κατά την συνήθειαν τόν χρόνον 1632 έν μηνί Ιουλίου 25 κατά τó νέο έϊτι Ιωάννης Νοτάριος ως άνωθεν», 15/7/1632 (25/7/1632), Α. Κατσουρός 1958-1959, αρ. 8. Πρβλ. ενδεικτ. Βισβίξης 1951, σ. 4.

31. «... Έβγαλμένη από παπά Γρηγόριο και πάλι από τó Δράκον / και πάλι από τόν παπά Γρηγόριον χωρίς πληρωμή. ...», 31/1/1688, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 840.

32. Για την έκδοση των πράξεων του νοταρίου βλ. σχετ. *Τρουμπίνος Στέφανος*.

33. Βλ. σχετ. *Τρουμπίνος Στέφανος*, Εισαγωγή, σ. 16.

Φραντζέσκο Σουμμαρίπα³⁴, ο οποίος σε ένα πρώτο στάδιο αντέγραφε την πράξη, για την επικυρώσει στη συνέχεια με την υπογραφή του ο ίδιος ο Τρουμπίνος³⁵.

Όλες αυτές οι παρατηρήσεις εξάλλου, επιβεβαιώνονται με τον καλύτερο τρόπο από τις ίδιες τις νοταριακές πράξεις και ειδικότερα από τα δύο κατάστιχα του Ιωάννη Μηνιάτη (Κώδικες ΓΑΚ 85 και 86³⁶), η ενότητα των οποίων, όπως τονίστηκε, προσφέρεται για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων³⁷. Συγκεκριμένα στο πρώτο κατάστιχο (ΓΑΚ, Κώδικας 85) από ένα σύνολο 705 πράξεων³⁸ η ένδειξη *εβγαλμένη* εντοπίζεται σε 315, ενώ από τις 914 πράξεις του δευτέρου πρωτοκόλλου (Κώδικας ΓΑΚ 86), αντίγραφο ζητήθηκε από τις 477, ανεβάζοντας δηλαδή το σχετικό ποσοστό περίπου στο 50%. Μελετώντας μάλιστα τις σχετικές ενδείξεις, κάποιες από τις οποίες δεν περιορίζονται πάντοτε στη λακωνικότητα της μίας λέξης, παρέχονται ακόμη περισσότερες πληροφορίες για την αντιγραφική διαδικασία. Προκύπτει δηλαδή για παράδειγμα ότι από την ίδια πράξη έχουν εξαχθεί επανειλημμένα αντίγραφα³⁹, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις

34. Ο Φραντζέσκος Σουμμαρίπας υπογράφει επίσης ως μάρτυρας σε πολλές από τις πράξεις του Τρουμπίνου. Βλ. ενδεικτικά *Τρουμπίνος Στέφανος*, αρ. 3, 38, 44, 45, 120 κ.α.

35. «Στὲς 30 τοῦ Σεπτεμβρίου 1718 κατὰ τὸ νέον ἐκοπιάρησα τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ καθολικὸν τοῦ ὡς μένει καὶ φαίνεται ἀπὸ λόγῳ εἰς λόγῳ μὲ κάθε ἐμπιστοσύνη καὶ ἰσιότητα ὡς μένει καὶ φαίνεται. Ἐγὼ Φραντζέσκος Σουμμαρίπας ἔγραψα ἰδιοχερὸς μου. Στέφανος Τουμπίνος φανερός νοτάριος Ναξίας ἐσύγχρινα τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ καθολικὸ σωστὰ καὶ ἐμπιστεμένα ἐβγαλμένο καὶ κοπιαρισμένο ὡς ἄνωθεν φαίνεται», 29/8/1630, Α. Κατσοῦρος 1968, αρ. 50· «Καὶ ἐγὼ Φραντζέσκος Σουμμαρίπας ἐκοπιάρησα τοπαρὸ ἀπὸ τὸ καθολικὸν τοῦ μεκάθεν ἐμπιστοσίνι καὶ ἀφήλια ὅς μένι καὶ φένηται σταῖς 30 σεπτεβρίου 1718 ἡ δια το νέο ἀπὸ ταῖς πράξεις τοῦ περωτζῆ σπανόπουλου. Στεφάνος Τουμπίνος φανερός Νοτάριος Ναξίας Ἐσιγχρίνα τὸ παρὸν με το καθολικὸν σωστα καὶ μπιστεμενα εὐγαλμένο καὶ κοπιαρίσμενο ὁσφενετε ανοθεν», 11/11/1635, Κορρές 1929-1930 [1931], αρ. 3· 21/3/1646 (29/10/1718), Α. Κατσοῦρος 1968, αρ. 57.

36. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης 85 & Μηνιάτης Ιωάννης 86*.

37. Διαφορετική εικόνα δίνει το σπάραγμα ἀπὸ τὸ κατάστιχο τοῦ σημαντικοῦ νοταρίου καὶ συντιγικοῦ καντζελλαρίου Μάρκου Σουμμαρίπα. Στὰ ἐγγράφα αὐτά δεν ἐντοπίστηκαν οἱ σχετικές με τὴν εξαγωγή ἀντιγράφων ἐνδείξεις, χωρὶς φυσικὰ αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ νοτάριος δεν ἐξέδιδε ἀντίγραφα ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ, ἀρκετὲς μάλιστα ἀπὸ τὶς οποίες ἀποτελοῦν πληρεξούσια στα ἰταλικά, ἀπαραίτητα ὡς ἐκ τούτου στα χέρια τοῦ ἐνδιαφερόμενου. Εἶναι ἐμφανὲς λοιπὸν ὅτι ὁ Σουμμαρίπας, ὁ οποίος σε γενικότερο ἐπίπεδο ἀκολουθοῦσε χαλαρὲς νοταριακὲς φόρμες, δεν θεωροῦσε ἀπαραίτητο νὰ το σημειώνει.

38. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης 85*, Παράρτημα Β', Χρονολογικὸς Πίνακας, σ. 471, ὑποσημ. 454.

39. «Εὐγαλμένη καὶ παλη ἀπο ἐμου», 8/3/1668, *Μηνιάτης Ιωάννης 85*, αρ. 7· «Εὐγαλμένο ἀπο τὸν Ἀργηρό τὸν ἰον τοῦ / καὶ παλη ἀπο τὴ μαναν τοῦ / καὶ παλι ἀπο Βασιλῆ

αναφέρεται και το όνομα αυτού που έχει ζητήσει το αντίγραφο⁴⁰. Επίσης, όπως προκύπτει, για τις διαθήκες υπήρχε δυνατότητα να εξαχθούν και μεμονωμένα αποσπάσματα, που εν προκειμένω ονομαζόταν *πόντοι*, κυρίως στα τμήματα εκείνα των κειμένων που αφορούσαν κληροδοτήματα σε φυσικά πρόσωπα ή ναούς⁴¹. Διαφωτιστικά τέλος είναι τόσο τα σημειώματα για αντίγραφα που δεν παραλήφθηκαν ποτέ από τον ενδιαφερόμενο⁴², όσο και οι περιπτώσεις από μία πράξη, με την ένδειξη *εβγαλμένη*, να διασώζεται και το λυτό αντίγραφο, γεγονός που όπως είναι κατανοητό επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο όλα τα παραπάνω και μπορεί να χρησιμεύσει πολλαπλώς⁴³. Χαρακτηριστικό αυτής της τελευταίας περίπτωσης είναι το παράδειγμα της ταυτοποίησης ενός ακέφαλου προικοσυμφώνου του Κώδι-

τον γαμπρο του», 31/1/1670, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 198· «Ευγαλμένη καί παλη εβγαλμένη από την καιρα Καλή», 15/1/1672, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 460· «Ευγαλμενο και παλη / και παλη καί παλη», 31/5/1673, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 492· «Εβγαλμένη και πάλι από μάστρο Ιωάννη», 21/5/1680, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 41· «Εβγαλμένη από Μάρκο καί πάλι από τόν υιόν του», 8/11/1680, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 96· «Εβγαλμένο από τὸ γαμπρὸ ἐβγαλμένο στάμπιλε καί μομπίλια τῆς νύφης ἀπὸ τὸν κουνιάδον της», 10/7/1682, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 244· «Εβγαλμένος ὁ πόντος διὰ τὸ Νικολάκη ἀπὸ τὴν ἀδελφὴν του / ἀκόμη ἐβγαλμένο ἀπὸ τὸ γαμπρὸ της Φραντζισκάκη Γιουστινιάνο καί πάλι ἀπὸ Φραντζισκάκη», Ιούλιος 1682, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 246· «Εβγαλμένο ἀπὸ Κόκκο καί πάλι ἀπὸ μέρος τοῦ ποτὲ Φιλιππῆ», 18/6/1683, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 342· «Εβγαλμένα ἀπὸ κόνσολο καί πάλι ἀπὸ κερὰ Μαρία Κορονέλλα / καί πάλι ἀπὸ Χρουσάκη Σουμμαρούπα καί πάλι ἀπὸ κόνσολο», 9/12/1684, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 448· «Εβγαλμένη ἀπὸ τὸν ἀρφανὸς, ἀκόμη καί ὁ πόντος τοῦ Νικολάκη / ἐβγαλμένος ἀπὸ τὸν ἴδιον Νικολάκη καί πάλι ἀπὸ Κωνσταντῆ Τραουμανάκη», 16/12/1685, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 582.

40. «Ευγαλμένο απο Νικολὸ ...», 25/4/1669, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 33· «Ευγαλμένο απο Γεόργι Κατζήμπα και απο Αντρουλοπουλο παλη καί απο Θωμὰ παλι», 6/4/1661 (6/10/1669), *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 59· «ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸν υἱὸν της τὸ γερομόναχο», 15/5/1681, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 145· «Εβγαλμένο ἀπὸ Σπανόπουλο», *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 234· «Εβγαλμένο ἀπὸ τὴ Σεβαστὴ τὴ μάνα τῆς Μαρίνας ποὺ ἤρθεν τῶρι», 6/7/1682, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 242. Πρὸβλ. ἐπίσης και την προηγούμενη υποσημείωση.

41. «Εὐγαλμένο ἀπὸ Λουκρέτζα. Εὐγαλμένη καί ἡ πόντη δια τον Ἅγιον Διμιτριον καί απο Θομὰ τὸν ἀδελφον τις», 20/9/1672, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 426· «Εβγαλμένος καί ὁ πόντος τοῦ ἀμπελιοῦ τῶν Ἑγγαριῶν ἀπὸ Ματαῖον Χωματιανὸς», 28/5/1683, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 331· «Εβγαλμένο ἀκόμη καί τῆς Ἀνέζας ὁ πόντος», 28/6/1683, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 345· «Εβγαλμένη ἀπὸ τὴν συβία τοῦ Νταρόδου / καί οἱ πόντοι τοῦ Ταξιάρχου καί τῆς Μαρίνας», 21/12/1688, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 817.

42. «Ευγαλμένη μα δεν τιν επιρε», 30/10/1671, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 294.

43. 13/3/1670, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 120. Η πράξη έχει δημοσιευτεί από τον Κατσουρό (Α. Κατσουρός 1968, αρ. 78), από λυτό αντίγραφο, αυτόγραφο του Μηνιάτη, που εναπόκειται στα ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο της Νάξου (Συλλογή Δελλαρόκκα, φάκ. 3, υποφάκ. 2, αρ. 3)· 13/12/1671, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 321. Το αντίγραφο, αυτόγραφο

κα 86⁴⁴, με το πλήρες αντίγραφο, αυτόγραφο του Μηνιάτη, να εναπόκειται στο ΑΚΑΝ⁴⁵. Η ένδειξη της σελιδαρίθμησης στο αντίγραφο είναι ακριβώς αυτή που επέτρεψε την ταύτιση των δύο κειμένων και κατ' επέκταση τη συμπλήρωση του Κώδικα⁴⁶. Όμως η ύπαρξη της ένδειξης εβγαλμένο σε μία πράξη μπορεί να χρησιμεύσει και σε κάτι άλλο. Αποτελεί δηλαδή την ασφαλέστερη πιστοποίηση ότι ένα λυτό έγγραφο δεν είναι αντίγραφο, αλλά το αποκομμένο φύλλο ενός καταστίχου⁴⁷, πολύ περισσότερο μάλιστα αν συνδυάζεται και από την ύπαρξη σελιδαρίθμησης⁴⁸.

Βέβαια εκτός από τις πρωτότυπες πράξεις, σημαντικές πληροφορίες παρέχονται και από τα ίδια τα αντίγραφα, τα λυτά δηλαδή έγγραφα, χωρίς τις αυτόγραφες υπογραφές των μαρτύρων και των συμβαλλομένων⁴⁹, που δημιουργούνται είτε από τον ίδιο το νοτάριο, σύμφωνα με την παραπάνω διαδικασία, είτε από μεταγενέστερους αντιγραφείς, νοτάριους ή ιδιώτες. Η τάση αυτή ανανέωσης και “επικαιροποίησης”, τρόπον τινά, του παλαιότερου νοταριακού υλικού έχει ποικίλες αιτίες. Λόγοι φθοράς του εγγράφου, καταστροφής του αρχείου, τεκμηρίωσης ενός δικαιώματος, καθώς και οι συχνές και επαναλαμβανόμενες δίκες, που οφείλονται στην έλλειψη δεδικασμένου⁵⁰, συνιστούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι αντιγρα-

του Μηνιάτη διασώζεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ Αθηνών, Κ18α, αρ. 04)· 26/5/1672, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 380 με αντίγραφο, αυτόγραφο του νοταρίου στο ΑΚΑΝ (ΑΚΑΝ, Μαρτυρίες, φάκ. Β' (1650-1679), αρ. 12)· 18/8/1672, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 408 με αντίγραφο, αυτόγραφο του Μηνιάτη στο Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος (ΙΕΕΕ, αρ. 2652.2 (ανέκδοτο))· 28/11/1680, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 103 με αντίγραφο, αυτόγραφο του Μηνιάτη στο ΑΚΑΝ (ΑΚΑΝ, Αγοραπωλήσεις, φάκ. Β' (1652-1699), αρ. 26Β (ανέκδοτο)).

44. Στην πραγματικότητα η πράξη του Κώδικα 86 περιέχει μόνο το τμήμα με την προικοδοσία του γαμπρού: 6/4/1688, *Μηνιάτης Ιωάννης* 86, αρ. 724.

45. ΑΚΑΝ, Προικοσύμφωνα Α' (1617-1697), αρ. 14Β.

46. Βλ. σχετ. Χατζάκης 2020, σσ. 13-21.

47. 25/4/1567, VG 2639, αρ. 131.

48. 1/7/1588, VG 2639, αρ. 148· 13/2/1591, VG 2639, αρ. 149.

49. Όλες οι πράξεις υπογράφονται υποχρεωτικά στο ίδιο το πρωτόκολλο από ικανό αριθμό μαρτύρων, ενώ από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα την εμφάνισή τους κάνουν και οι υπογραφές των συμβαλλομένων μερών, συνήθεια η οποία και θα γενικευτεί τον 17^ο αιώνα. Φυσικά στα αντίγραφα, αυτονόητο είναι ότι παρόμοιες υπογραφές δεν μπορούν να είναι πρωτότυπες.

50. Για την απονομή της δικαιοσύνης στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. ενδεικτ. Μ. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17^{ος} – 19^{ος} αι.)», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σσ. 97-184 (= Μ. Τουρτόγλου, *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, σσ. 91-178)· Φ. Κοτζαγεώργης, «Δικαιϊκός πλουραλισμός (legal pluralism) στην οθωμανική αυτοκρατορία; Οι χριστιανοί στα οθωμανικά και εκκλησιαστικά δικαστήρια πριν το ταξίματ», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 18 (2017), σσ. 8-28· Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 2021, σσ. 705-814.

φείς φαίνεται αρκετά συχνά να έχουν πρόσβαση ή και να έχουν στην κατοχή τους παλαιότερα νοταριακά κατάστιχα⁵¹, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την αναφορά του φύλλου που καταλαμβάνει στο πρωτόκολλο η πράξη. Η ένδειξη μάλιστα αυτή όχι μόνο εξασφαλίζει τη δυνατότητα διοικητικού ελέγχου, αλλά κρίνεται ότι συνιστά μία ακόμη επίφαση εγκυρότητας και σωστής αντιγραφής⁵². Σε άλλες πάλι περιπτώσεις τα αντιγραφικά σημειώματα αναφέρουν αυτόν που εμφάνισε το πρωτότυπο, πρόσωπο το οποίο συνήθως ταυτίζεται με τον εντολέα της μεταγραφής⁵³.

Η χρονική απόσταση μεταξύ πρωτοτύπου και αντιγράφου, όταν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κάτι παρόμοιο, είναι από μερικά χρόνια ή κάποιες δεκαετίες⁵⁴ μέχρι και περισσότερο από ένα ή δύο αιώνες. Αξίζουν να αναφερθούν εδώ κάποια παραδείγματα. Αφενός δηλαδή μία πράξη του νοταρίου Ιωάννη Μυριστικού του Μενδρινού του 1472, την οποία ο νοτάριος Σταμάτης ο Τουρούς αντιγράφει το 1604⁵⁵, αφετέρου δε ένα αντίγραφο του 1688, το οποίο και μεταφέρει πράξη του 1482, απέχοντας λίγο ως πολύ περισσότερο από 200 χρόνια από το πρωτότυπο⁵⁶. Με την ίδια λογική με

51. «Antonius Lauredanus notarius fidelmente o copiato de parola in parola deli ati di ms Johannes Gatus alora cancellarius», 16/3/1544, Ζερλέντης 1925, σσ. 49-51. Ο Σταμάτης Γοργούρης, για τον οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά παρακάτω, στην ενότητα για τα παραποιημένα και πλαστά, αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, αφού έχοντας στην κατοχή του το Πρωτόκολλο του νοταρίου Σταμάτη Τουρούς εμφανίζεται, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις να εξάγει από αυτό αντίγραφα: μία διαθήκη του 1603 (ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Δελλαρόκκα, φάκ. 2, υποφάκ. 2, αρ. 1 (ανέκδοτο)) και ένα προικοσύμφωνο της 11/8/1598, Α. Κατσουρός 1955, αρ. 22. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κατσουρός επέλεξε να εκδώσει την πράξη με βάση ένα αντίγραφο του Περατζή Σπανόπουλου (30/8/1632), επειδή, όπως σημειώνει, αυτό του Γοργούρη ήταν φθαρμένο και ανορθόγραφο.

52. «Κόπια έβγαλμένη από τὸ καθολικὸν κατάστιχον γραμμένον εἰς φύλιον Νο. 434», 7/11/1597, VG 2639, αρ. 156· «Κόπια Εἰς τὸ αὐτὸν φύλλον 237 ...», 27/6/1637 (4/71718), Α. Κατσουρός 1968, αρ. 54· «Κόπια φύλλον 711», 29/8/1651 (24/9/1718), Α. Κατσουρός 1968, αρ. 65.

53. «Κόπια έβγαζόμενη από τὴ καθολικὴ γραφὴ ὑπὸ ἐμοῦ Σεραφεῖμ ἱερομόναχου τῆς κυρίας τῆς Καλορίτισσας ἀπὸ λόγου καὶ εἰς λόγον ἀπάνω εἰς φόβον Θεοῦ. Ἐμετετέθη ἡ παρούσα γραφὴ ἐκ τοῦ καθολικοῦ καταστίχου Παντολέοντος τοῦ Μηλιάτη», 14/1/1549, VG 2639, αρ. 121.

54. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση που γραφέας αντιγράφει προικοσύμφωνο που είχε συντάξει ο ίδιος 33 χρόνια νωρίτερα: «παπα Νικώλας Σπανός έγραφα με θέλιμαν των άνωθεν και εκοπιάρισα εκ του καθωλικού - 1769 - νοενβρίου 10», 21/5/1736, Παντελιά - Γριτσοπούλου 1998-2000, σ. 230, αρ. 3.

55. «Κόπια έβγαλμένη από τὸ καθολικὸν ... Κἀγὼ Σταμάτης ὁ Τουρούς νοτάριος εκοπιάρισα τὰ άνωθεν ἀπὸ λόγον ὡς λόγον ἐνώπιον Θεοῦ πίστεως καὶ ἀληθείας καὶ έσφάλγη μὴν διαλείποντας στιγμὴ. 1604, Μαρτίου 19», 13/3/1472 (19/3/1604), VG 2639, αρ. 107.

56. 8/3/1482 (12/8/1688), VG 2639, αρ. 108.

ένα χρονολόγητο σημείωμα ο νοτάριος Νικόλαος Αναπλιώτης, ο οποίος δραστηριοποιείται ανάμεσα στα έτη 1665-1707, αντιγράφει με απόσταση και πάλι δύο αιώνων, ένα δουκικό διάταγμα του 1464⁵⁷.

Εξάλλου εκτός από τα σημειώματα στο τέλος, ενδείξεις στην αρχή των πράξεων όπως *κόπια, κόπια εύγαλμένη από τὸ καθολικὸν*⁵⁸ ή *ἴσον καὶ ἀπαράλλακτον*⁵⁹ καθιστούν το αντίγραφο εύκολα αναγνωρίσιμο με μία πρώτη ματιά, ειδικά εάν πρόκειται για μεταγραφή του συντάξαντος νοταρίου⁶⁰. Ο συνδυασμός αυτών των δεδομένων παρέχει μάλιστα μία ακόμη πιο τεκμηριωμένη εικόνα της όλης διαδικασίας. Το πρωτότυπο μεταφέρεται πιστά, με πλήρη συνείδηση της βαρύτητας της ενέργειας, ενώ η επίκληση του Θείου και φυσικά η αυθεντία του υπογράφοντος νοταρίου, όποτε αυτή υπάρχει, το εξασφαλίζει από τυχόν παραχαράξεις που θα αλλοίωναν τα στοιχεία της πράξης και κατ' επέκταση το νομικό της περιεχόμενο⁶¹. Από την περιπτωσιολογία των πηγών δεν λείπουν ούτε τα παραδείγματα αντιγραφής της ίδια πράξης από περισσότερους διαδοχικά νοταρίους ή γραφείς, εκ των οποίων ο καθένας, εκτός από την πράξη, μεταγράφει και το αντιγραφικό σημείωμα του προηγούμενου⁶², ούτε και περιστατικά δια-

57. «Nicolò Anaplioti notario publico e cancelliere di Naxia ho estratto la presente dalla presentata nella cancellaria dal signor Giacomo Malatesta», 4/4/1464, Ζερλέντης 1904, αρ. 6.

58. «Κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικὸν», 22/12/1616, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 2· Κόπια ἐβγαλμένη ἀπὲ τὸ καθολικὸν πρωτόκολλο τοῦ ποτὲ νοταρίου μισερ Ἀντωνίου Θεολογίτη ...», 13/6/1617, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 4 = *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α.37.

59. 19/9/1630, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 51· «Τὸ ἴσον ἀπαράλλακτον», 7/8/1654, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 34.

60. «Κόπια ἐβγαλμένη ἀπὲ τὸ καθολικὸν κατάστιχο ... τοῦ ὑπογράφοντος νοταρίου», 28/3/1626, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 5· «Κόπια ... Καγὼ γεώργιος ὁ Μενδρινός φανερόν νοτάριος αξίας πυστῶς ἔγραψα καὶ ἀσφαλῶς ἐκοπιάρισα», 9/6/1713, VG 2639, αρ. 11.

61. «Κόπια ἐβγαλμένη ἀπὲ τὸ καθολικὸν πρωτόκολλο τοῦ ποτὲ νοταρίου μισερ Ἀντωνίου Θεολογίτη ἀπὲ λόγον εἰς λόγον πίστεως καὶ ἀληθείας ... Ἐν ἔτει 1664 Ἀπριλίου 5 ἐκοπιάρησα τὸ παρὸν ἀπὲ τὸ καθολικὸν ἀουτέντικον καὶ πρωτόκολλον καθὼς φαίνεται γεγραμμένον. Παντολέως ὁ Μηνιάτης νοτάριος ἔγραψα», 18/12/1626 (5/4/1644), Α. Κατσουρός 1968, αρ. 7 = *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α.52· «Copia estratta dal Registro notariale del quodam Giovanni Ga ... Io sottoscritto Nodaro publico di questa comunita facio fede gualmente la presente copia e stata fedelmente strata dal suo proprio originale come sta e giace se bene altra mano in fede de che in Naxia li 7 Dicembre 1664 S.N. Marco Sommaripa Nodaro Publico», 23/8/1652, Α. Κατσουρός 1968, αρ. 33· «Κοπηα ευγαλμενη από το καθωλιχο από λόγο εις λόγο εἰς φωβων Θεού ... Εν ετη 1674 Γεναρίου 10 εβάλθη το παρον ης τη φανερί μας κατζηλαρια από Γεοργι Μπερονι δια να στεκι πάντα ἡς τη κατζιλαρια καμου Ἰωάννη Μινηατη του νοταρίου», 10/12/1638 (10/1/1674), *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 605.

62. «Ἐν ἔτει 1662, Μαΐου 2 ἐκοπιάρισα τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ καθολικὸν τὸ ἔφερεν καὶ ἐπρεζεντάρισέ το ὁ κύρ Ἀντώνιος Σέργιος. Παντολέος Μηνιάτης νοτάριος ἔγραψα. Φί-

φορών στα αντιγραφικά σημειώματα της ίδιας πράξης, προφανώς γιατί το κάθε αντίγραφο έχει τη δική του χειρόγραφη παράδοση⁶³.

Φυσικά τα συγκεκριμένα αντιγραφικά σημειώματα προσφέρονται και για την εξαγωγή άλλου είδους συμπερασμάτων. Με αφετηρία δηλαδή κάποια από αυτά, μπορεί κανείς να εικάσει “εκλεκτικές συγγένειες” μεταξύ των νοταρίων, αφού ένας νοτάριος εμφανίζεται να δημιουργεί σε μεγάλο αριθμό αντίγραφα από τις πράξεις ενός συναδέλφου του, γεγονός που μπορεί να αποτελεί ικανή ένδειξη ότι συνδεόταν μαζί του με σχέση μαθητείας, κληρονομώντας εντέλει τόσο το αρχείο όσο και την πελατεία του δασκάλου του⁶⁴. Ακριβώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εικαζόμενη μαθητεία του Ιωάν-

λιππος Σουμαρίππας καντζελλάριος κοινός Ναξίας έκοπιάρισα τὸ παρὸν ἀπὸ κόπιαν τὴν ἔφερεν καὶ ἐπρεζεντάρησέ την εἰς τὴν καντζελλαρίαν μας ὁ Γεώργης Χαντζάρης εἰς 1762 Ἰουλίου 16 S.N. Νικόλαος Καστελλᾶνος πρωτονοταριάδης έκοπιάρισα ἀπὸ κόπιαν κόπιας εἰς τὸ 1806^{ον} ἔτος Νοεμβρίου 3», 20/12/1555, VG 2639, αρ. 126· «Ἐβᾶλθη εἰς τὲς πράξεις μας ἀπὸ τὸν κὴρ Γεώργιον Βασαλάκι εἰς τὰς 24 τοῦ Ὀκτωβρίου ἔτους 1667 καὶ ἐμετατέθη ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ νοταρίου Δρυμαλίας Ἀποστόλου ἱερέως ἀπὸ λόγον εἰς λόγον εἰς τὰς 12 Ἰουλίου 1669. Ἐμετατέθη πάλιν τὸ παρὸν ὑπὸ χειρὸς ἐμοῦ παπᾶ Ἰωάννου Μαρχαράκι στὶς 27 τοῦ Ἰανουαρίου μηνὸς 1749», 9/11/1568, Α. Κατσουρός 1955, αρ. 14· «... νικολαος κλούβατος εκοπηαρισα το παρον απο λόγον εἰς λόγον / 1763 Ἰουνίου 30 / μιχαήλ χορηανωπουολος εμαιτάθαισα / το παρόν απο κόποιαν εἰς κόποιαν και τα εξής», 22/5/1692, Παντελιά Γριτσοπούλου 1995-1997, σσ. 212-214, αρ. 2. Πρβλ. επίσης σχετ. και την επόμενη υποσημείωση.

63. «Ἐμετετέθη τὸ παρὸν ὑπὸ χειρὸς τοῦ ποτὲ μισερ Ἀντωνίου Λουρδᾶ διὰ χειρὸς ἐμοῦ παπᾶ Γεωργίου Σπανοῦ νοταρίου λόγον καὶ λόγον ὡς τὸ ἡῦρα γραμμένον εἰς ἀσφάλειαν καὶ φόβον Θεοῦ, ὁποῦ ἐκεῖνος τὸ ἐμετέθεσε ἀπὸ χειρὸς Ἀντωνίου Νταποσοῦ καὶ ἀκροστιχάρι. Ὁ ποτὲ Λουρδᾶς τὸ ἐμετάθεσε εἰς τοὺς 1615 ἐν μηνὶ νοεμβρίῳ 22. Ἐγὼ παπᾶ Γεώργιος τὸ ἐμετάθηκα ἐκ χειρὸς τοῦ ἄνωθεν Λουρδᾶ εἰς τοὺς 1632 Γιονίου 27 ...», 20/11/1552, Α. Κατσουρός 1955, αρ. 8. Δύο διαφορετικά αντίγραφα της πράξης ἔχουν ερανιστεῖ και στον VG 2639, αρ. 122 & 123. Συγκεκριμένα το υπ. αρ. 122 ἔχει περὶπου τα ἴδια σημειώματα (με ἐλλείψεις) ἐνὼ το υπ. αρ. 123 φαίνεται να ἔχει αντιγραφεί κατευθεῖαν ἀπὸ το πρωτότυπο, ἐκτός και αν θεωρηθεῖ ὅτι ο αντιγραφὴς παρέλειψε τα υπόλοιπα σημειώματα «... Ἐμετατέθη τὸ παρὸν διὰ χειρὸς κάμου Μαχαρίου ἱερομονάχου χωροεπισκόπου Ἀξίας καθὼς τὸ ἡῦρα γραμμένο ἀπὸ λόγον εἰς λόγον εἰς ἀσφάλειαν καὶ φόβον Θεοῦ στὰ 1689, Σεπτεμβρίου 21»· 30/3/1555, Ζερλέντης 1916, σσ. 430-432 = Κεφαλληνιάδης 1971, σσ. 128-129. Στὸ δεύτερο μεταγενέστερο αντίγραφο, ὑπάρχει ἐπίσης και τὸ σημείωμα τοῦ τελευταίου αντιγραφέα, τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Μελισουργοῦ· «Ἐν ἐτῇ 17[0]4 Ἡανουαρηου 10 εκοπηαρησα την μπαρον γραφη απο το καθολικον προτο/κολον του μακαρητη του αδελφου μου του ποται Πανταλειοντος του Μηνιατη του νοταρηου / ἀπὸ λογον πησταιος και αληθηας καγο Ἰωάννης Μηνιατης νοταριος εκοπηαρησα. 1733 ἐν μηνῇ Ηουνηου 5 εκοπηαρησα το παρον ἀπὸ το καθολικο ἀπὸ λογο ης / λογον πησταιος και αληθηας καγο ο προτο προτοπαπας Αξιας Κατραλακης εγραφισα», *Μηνιάτης Παντολέων*, Α. 28 = Β. 19.

64. Ἀπὸ τις 11 πράξεις, ἀπὸ τις ὁποῖες δημιουργεῖ αντίγραφα ὁ Παντολέων Μηνιάτης, οἱ 4 ἀνήκουν στον, κατὰ λίγες δεκαετίες προγενέστερό του, νοτάριο Ἀντώνιο Θεολογίτη.

νη Μηνιάτη στο εργαστήριο του αδελφού του Παντολέοντα, τεκμηριώνεται ανάμεσα στα άλλα από το μάλλον κοινό πελατολόγιό τους, αλλά και από συχνή μνεία στα Κατάστιχα του Ιωάννη, πράξεων του αδελφού του⁶⁵. Με τη σειρά του και ο ίδιος ο Παντολέων, στα λίγα λυτά έγγραφα που έχουν σωθεί από το αρχείο του, αντιγράφει κατ' επανάληψη πράξεις ενός παλαιότερου νοταρίου, του Αντωνίου Θεολογίτη (1617-1628)⁶⁶, γεγονός που ίσως μπορεί στηρίξει μία υπόθεση κατοχής του αρχείου του Θεολογίτη από αυτόν⁶⁷.

Για την ασφαλέστερη ειδολογική κατάταξη μίας πράξης στην κατηγορία των αντιγράφων, ασφαλιστική δικλείδα αποτελεί επίσης η ύπαρξη, στο οπισθόφυλλο του εγγράφου, σημειώματος με κάποια από τα βασικά του στοιχεία (χρονολογία, ονόματα συμβαλλομένων, τοποθεσία ακινήτου κτλ.). Η πρακτική αυτή που επιβαλλόταν από τη συνήθεια φύλαξης των εγγράφων διπλωμένων, και την ανάγκη να αναγνωρίζεται το περιεχόμενό τους, χωρίς να είναι απαραίτητο να ξεδιπλωθούν, όχι μόνο αποδεικνύει την αρχειακή συνείδηση που επικρατεί στο ναξιακό χώρο και την ύπαρξη συγκροτημένων αρχείων σε κάποιες οικογένειες⁶⁸ και στα μοναστηριακά ιδρύματα του νησιού⁶⁹, αλλά μπορεί να χρησιμεύσει και στην ανίχνευση της προέλευσης των εγγράφων από ένα κοινό αρχειακό αποθετήριο.

Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Παντολέων*, σ. 113. Πρβλ. επίσης *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α. 37, 47, 48, 52.

65. «Ἐν εἰν 1675 ἔν μηνὶ Μαΐου 12 ἐκοπιᾶρισα τιν μπαρουσαν διαθίκιν / ἅπο το καθολικὸν προτοκοιο του ποτέ νοταρίου Παντολεόντος του Μινιάτι / ἅπε λογο ἤς λογο πιστεος καὶ αληθίας καγὸ Ιωάννης Μηνιάτης νοταριος», *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α. 18 = Β. 10· «Ἐν εἰ 1680 ἔν μηνὶ Αὐγούστου 24 ἐκοπιαρισαν τιν παρούσαν διαθίκιν ἀπὸ το καθολή/κον προτοκοιον του ποτε μακαριτιν Παντολεοντος του Μινιάτιν του νοταριου απο λογον εἷς / λογον πιστεος καὶ αλιθιας καγὸ Ιωάννης Μηνιάτις νοταριος», *Μηνιάτης Παντολέων*, Α. 17 = Β. 9· «Ἐν ἔτη 1691 ἔν μηνι Ηοῦλλήου πρότι ἐκοπιαρησαν τό παρον σκλητον ἀπὸ τό καθολικὸν / αὐτεντηκον ἅπε λόγον ἤς λογον πιστεος καὶ αληθιας. Καγὸ Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος βαλμε/νο ἤς τη μάνα τις κατζιλαρίας μου κον[τα] ἤς τιν ἄγορα τὸν ανοθεν πραμάτον», *Μηνιάτης Παντολέων*, Α. 25 = Β. 16.

66. Πρβλ. σχετ. *Περίγραμμα II*, αρ. 1.47.

67. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Παντολέων*, σ. 113.

68. «... Ἀκόμη λέγειν καὶ τοῦτον: πὼς ἔχει ἓνα κασελετάκι καὶ ἔχειν μέσαν χαρτία παλαιὰ γονικά του καὶ ἔττι τὸ ἀφήνει εἰς τὰ χέρια τῶν ἀφέντων τῶν μπατέρων τῶν Ἰησουϊτῶν νὰ τὸ κρατοῦσιν καὶ νὰ τὸ ἔχουσιν εἰς τὸ μοναστήριν τως ἕως οὗ νὰ γενῇ τὸ παιδί νόμου ἡλικίας ...», 5/4/1676, Α. Κατσουρός, 1968, αρ. 86. Με την ίδια λογική και ο Γιάκουμος Μπαρότζης ανέθεσε σε γραφέα τη συγκρότηση Κώδικα, όπου θα αντιγραφόταν, όλα τα σχετικά, με τα ακίνητα της οικογένειάς, έγγραφα. Βλ. σχετ. παρακάτω υποσημ. 75.

69. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η αδελφότητα των Ιησουιτών, η οποία εγκαταστάθηκε στην Νάξο το 1627 (Βλ. σχετ. V. Laurent, «La mission des Jésuites à Naxos de 1627 à 1643», *Échos d'Orient* 33 (1934), σσ. 218-226, 354-375 & 34 (1935), σσ. 97-105, 179-204,

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα αντίγραφα, δεδομένη είναι η χρησιμότητά τους, εκτός των άλλων, τόσο στην καλύτερη οριοθέτηση της περιόδου δραστηριοποίησης του κάθε νοταρίου, όσο φυσικά και στην ανασυγκρότηση των χαμένων νοταριακών Κωδίκων⁷⁰. Χαρακτηριστικό και πάλι της πρώτης περίπτωσης είναι το παράδειγμα του Ιωάννη Μηνιάτη, οι Κώδικες του οποίου, συμπεριλαμβανομένου και του Κώδικα των «ξένων γραφών»⁷¹, καλύπτουν μέχρι και το τέλος του 1699, τα λυτά όμως έγγραφα παρατείνουν την επαγγελματική του δράση μέχρι και τουλάχιστον το 1705, αφού τον Απρίλιο αυτής της χρονιάς εντοπίζεται να αντιγράφει ένα παλαιότερο προικοσύμφωνο της 12 Φεβρουαρίου του 1614, του νοταρίου Σταμάτη του Τουρού (1580-1615)⁷².

Σε αυτή την ενότητα θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθούν επίσης και οι τέσσερις πολυσυλλεκτικοί Κώδικες, που εντοπίζονται στο ναξιακό χώρο, στους οποίους και έχουν καταχωρηθεί ποικίλης προέλευσης νοταριακές πράξεις σε αντίγραφα. Πρόκειται για τους Κώδικες Α' και Β'

350-367, 473-481· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991· Μ. Campagnolo, «La confrérie de la sainte-Croix et le monastère des Jésuites a Naxos au début du XVIII siècle», *Θησαυρίσματα* 23 (1993), σσ. 290-377· του ίδιου, «Η μονή Ιησουιτών Νάξου μεταξύ ιεραποστολής και παραγωγικής επιχείρησης», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων*, Φιλωτί 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, *Ι. Προμπονάς, Σ. Ψαρράς* (επιμ.), Αθήνα 1994, σσ. 597-626· Μ. Ρούσσος-Μηλιδώνης (εκδ.), *Η Τουρκοκρατούμενη “Ελλάδα” μέσα από ανέκδοτα έγγραφα Ιησουιτών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. 1. Το ελληνικό Αρχιπέλαγος. Α' Σίφνος, Σέριφος, Κύθνος, Άνδρος, Νάξος, Θήρα*, Αθήνα 2002· π. Ε. Ρεμούνδος, «Ιστορικές σημειώσεις περί της καθολικής Εκκλησίας Νάξου», *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Νάξος 2006, σσ. 281-284· Α. Κωτσάκης, «Δυτικοί μισιονάριοι στο Αιγαίο κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης (16^{ος} – 17^{ος} αι.)», *Φλέα* 14 (Απρ.-Ιούν. 2007), σσ. 20-22· Α. Απειρανθήτης, «Η παρουσία και η δράση των Ιεραποστολικών Ταγμάτων της Δυτικής Εκκλησίας στη Νάξο από το 17^ο μέχρι και τον 20^ο αιώνα, Μέρος Α'», *Ναξιακά* 27/65 (Δεκ. 2007-Φλεβ. 2008), σσ. 46-58) και αποτελεί το δημιουργό ενός από τα σημαντικότερα αρχεία, που βρίσκονται στο νησί. Από τις ορθόδοξες μονές της Νάξου αρχειακό υλικό εντοπίζεται στην Ι.Μ. Φανερωμένης (Ζαχυθηνός 1965-1966, σ. 722) κ.α. πρβλ. σχετ. και παραπάνω υποσημ. 5.

70. Η συλλογή τους απέδωσε για παράδειγμα τόσο το σκαϊώδες Πρωτόκολλο του Παντολέοντα Μηνιάτη (βλ. σχετ. *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α.1-70 = Β.1-36), όσο και αυτό του Σταμάτη του Τουρού (βλ. σχετ. την προετοιμαζόμενη έκδοση των σωζόμενων πράξεων του από τον γράφοντα, όπου μέχρι στιγμής έχουν εντοπιστεί 37 συνολικά πράξεις).

71. Βλ. σχετ. Μηνιάτης Ιωάννης, Κώδικας “ξένων γραφών”, σσ. 5-167.

72. «Κόπια άπο το καθολικόν προτοκολον του ποτε νοταριου Σταματιν Τουρου ... έν έτι 1705 Απριλίου 5 έκοπιαρισαν το παρόν πρικονσινφονον άπο / το καθολικόν προτοκολον τού ποτέ νοταρίου Σταματην του Τουρου απε λόγον / ις λόγον πιστεος καί αλιθίας καγθ Ιωάννης Μηνιάτης νοτάριος», ΑΚΑΝ, Προικοσύμφωνα, φάκ. Α (1617-1697), αρ. 1 (ανέκδοτο).

της I.M. Παροναξίας⁷³, για το Repertorio de' beni della Kiura Kapella⁷⁴ και για μία ιδιωτικής πρωτοβουλίας αντιγραφική προσπάθεια, η οποία και τεκμηριώνει ουσιαστικά την ύπαρξη ιδιωτικών αρχείων. Ο λόγος για το κατάστιχο του “τόπου του Φιλωτίου”, το οποίο στα μέσα του 17^{ου} αιώνα ο Γιάκουμος Μπαρότζης επιφόρτισε τον γραμματέα του, τον καθολικό ιερέα Λεονάρδο Φρέρη να συγκροτήσει, αντιγράφοντας σε αυτό όλα τα σχετικά με την περιουσία του έγγραφα⁷⁵. Οι τέσσερεις αυτοί Κώδικες είναι πολύτιμοι όχι μόνο γιατί διασώζουν νοταριακές πράξεις, άγνωστες κατά κανόνα από άλλες πηγές, αλλά και γιατί αποτελούν συγκροτημένα ψηφιδωτά μιας νομικής πραγματικότητας με χρονική μάλιστα διάρκεια.

2.2. Η πρακτική των καταχωρίσεων

Όπως ακριβώς η παραγωγή αντιγράφων συνιστούσε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, παρελκόμενο της νοταριακής πρακτικής, με την ίδια λογική και η έλλειψη νοταρίων στην ενδοχώρα του νησιού⁷⁶, αποτέλεσε τη γενεσιουργό αιτία δημιουργίας ενός σημαντικού όγκου δικαιοπρακτικών εγγράφων συνταγμένων από ιδιώτες. Παράγοντες που συνεργούν σε αυτό θα πρέπει να θεωρηθούν αφενός το μάλλον υψηλό ποσοστό εγγραμμάτων, έστω και αν αυτός ο όρος σήμαινε τη στοιχειώδη δυνατότητα γραφής και ανάγνωσης⁷⁷,

73. Οι δύο Κώδικες καλύπτουν την περίοδο από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα, με αντιγραφείς κυρίως τους ίδιους τους Μητροπολίτες και τους εκάστοτε Αρχιερατικούς Πρωτονοταρίους. Βλ. σχετ. *Κώδικες I.M. Παροναξίας* ιδιαίτερα δε Εισαγωγή, σσ. 48-52 και 57-61.

74. Ο Κώδικας αποτελείται από 302 φύλλα και συγκροτήθηκε από την αδελφότητα των Ιησουιτών, όταν εγκαταστάθηκαν στην Νάξο το 1627. Περιέχει κυρίως νοταριακές πράξεις και σήμερα, αποτελώντας μέρος της Συλλογής Ιωάννου Δελλαρόκκα, έχει εναποτεθεί στα ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου. Βλ. σχετ. Α. Κατσουρός 1955, σ. 48 καθώς και αρ. 1-3, 5, 6, 10, 13, 15, 16, 23, 24· Kasdagli 1999, σ. 54.

75. Ο Κώδικας είναι σήμερα μοιρασμένος σε διαφορετικά αρχεία. Ένα τμήμα του φυλάσσεται στο ΑΚΑΝ, ένα άλλο στα ΓΑΚ Αθηνών, ενώ σελίδες υπάρχουν και στον Vat. Gr. 2638. Βλ. σχετ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, Έρμούπολις 1925, ειδικότερα σσ. 12-13· Kasdagli 1999, σσ. 54-55.

76. Νοτάριοι, την εξεταζόμενη περίοδο, εκτός από την περιοχή της Χώρας, εντοπίζονται μόνο στην *Δρυμαλία*: π. Γουλιάρμος (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.45)· π. Απόστολος Κλουβάτος (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.49)· π. Ιωάννης Μελλισουργός (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.57)· π. Γεώργιος Πολίτης (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.64)· π. Γεώργιος Σπανός (*Περίγραμμα I*, αρ. 1.32 & *Περίγραμμα II*, αρ. 1.69)· π. Ιωάννης Σπανός (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.70) και στ' *Απεράθου*: π. Νικόλαος Αναματερόπουλος (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.38)· π. Νικόλαος Κουτσόκολος (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.53).

77. Βλ. σχετ. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Η παιδεία εις Δρυμαλία Νάξου κατά τα έτη της Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας μέχρι και των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων*, Αθήνα 1966, σσ. 9-14 (ανάτ. από εφημ. *Ναξιακό Μέλλον*)· Κάσδαγλη 2004, σσ. 535-548.

καθώς και η βαθιά ριζωμένη, στη νοταριακή κοινωνία της Νάξου, συνήθεια της έγγραφης αποτύπωσης των δικαιοπρακτικών σχέσεων. Βέβαια τα ιδιωτικά αυτά έγγραφα εμπεριέχουν εξ ορισμού ένα έλλειμα νομιμότητας, το οποίο δεν συμπληρώνεται ούτε και με την απομίμηση των νοταριακών προτύπων, που κάποια από αυτά εμφανώς επιδιώκουν. Μοναδική ως εκ τούτου περίπτωση αποκατάστασης του κύρους τους αποτελεί η εκ των υστέρων καταχώρισή τους σε ένα νοταριακό κώδικα, πράξη η οποία κατά κανόνα γίνεται για λόγους πιστότητας, αλλά και οικονομίας στην πολύτιμη πρώτη ύλη του χαρτιού, όχι τόσο με την αντιγραφή τους⁷⁸, αλλά με την αυτούσια ενσωμάτωσή τους στο κατάστιχο. Με αυτόν τον τρόπο καθώς και με το σχετικό σημείωμα επικύρωσης που προσθέτει στο τέλος του εγγράφου ο νοτάριος⁷⁹, επιτυγχάνεται η περιβολή της πράξης από την απαραίτητη νοταριακή αυθεντία, παρόλο βέβαια που η ενέργεια της ενσωμάτωσης δεν συνεπαγόταν και τον έλεγχο του νομικού περιεχομένου της πράξης και της ορθότητάς του.

Η καθαρά θεωρητική αυτή προσέγγιση του θέματος της καταχώρισης των ιδιωτικών εγγράφων, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί πρακτικά, αφού όπως έχει τονιστεί επανειλημμένως, από τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα διασώζονται, ελάχιστα νοταριακά πρωτόκολλα⁸⁰. Συγκεκριμένα το σπάραγμα από το κατάστιχο του νοταρίου Πανταλέοντα Μηνιάτη (1537-1577)⁸¹ δεν προσφέρει κανένα παράδειγμα σχετικά, ενώ στις 130 και πλέον πράξεις του νοταρίου και συντιχικού καντζελλαρίου Μάρκου Σουμμαρίπα⁸², μόλις μία ιδιωτική διαθήκη καταχωρείται αυτούσια⁸³ και ένα ιδιωτικής και πάλι προέλευσης αβαντάριο αντιγράφεται στο κατάστιχο⁸⁴. Σε γενικές γραμμές την ίδια περίπου εικόνα παρουσιάζει και ο Κώδικας 86 του νοταρίου Ιω-

78. Για παράδειγμα από τα έγγραφα που έχουν ενσωματωθεί στον Κώδικα 85 μόνο μία πράξη (3/5/1675, 5/5/1671, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 231) αποτελεί αντίγραφο.

79. Ο Ιωάννης Μηνιάτης για παράδειγμα προσθέτει ένα τυποποιημένο σημείωμα στο τέλος της κάθε ιδιωτικής πράξης, σηματοδοτώντας με αυτόν τον τρόπο την καταχώρισή της στο πρωτόκολλό του: «... Εν έτιν 1668 / Νοεβριου 5 μου εδοσα τα ανοθε μερι το παρον / πρικοχαρτιν καί εβαλα τον ής τήν μανα τις καντζηλάριας μου / καγό Ιωάννης Μηνιατις νοτάριος», 30/12/1655, 5/11/1668, *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, αρ. 19.

80. Αντίστοιχη πρακτική καταχώρισης ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων εντοπίζεται και στις πράξεις του νοταρίου των αρχών του 18^{ου} αιώνα Στέφανου Τρουμπίνου (*Τρουμπίνος Στέφανος*, Εισαγωγή, σ. 20 καθώς και αρ. 93, 122, 198, 204, 211, 239, 262).

81. Βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 21.

82. Βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 20.

83. 25/8/1666 (15/7/1668), ΑΚΑΝ, Μάρκος Σουμμαρίπας, 1644-1669, αρ. 66 (ανέκδοτο).

84. 8/2/1644 (1/11/1666), ΑΚΑΝ, Μάρκος Σουμμαρίπας, 1664-1669, αρ. 1 (ανέκδοτο).

άννη Μηνιάτη. Από ένα σύνολο 914 πράξεων μόλις οι πέντε είναι ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθμός ο οποίος υπό κανονικές συνθήκες δεν θα τύγχανε σχολιασμού, αν το 1/7 των νοταριακών ενεργειών του Κώδικα 85, του ίδιου νοταρίου, δεν αποτελείτο από καταχωρημένα ιδιωτικά έγγραφα⁸⁵. Η ανομοιομορφία ακριβώς αυτή κρίθηκε σκόπιμο να ερευνηθεί πιο επισταμένα, και εν τέλει λύση στον όλο προβληματισμό έδωσε ο ίδιος ο Κώδικας 85. Στο ευρετήριο του εντοπίστηκαν τα περιεχόμενα ενός χαμένου σήμερα Πρωτοκόλλου του Μηνιάτη και ένα σημείωμα του νοταρίου που γνωστοποιούσε ότι από το 1676 – καταληκτήριο έτος για τον Κώδικα 85 – μετέβαλε την τακτική ενσωμάτωσης των πράξεων στο Πρωτόκολλό του, δημιουργώντας ένα άλλο ανεξάρτητο κατάστιχο για την καταχώριση των ξένων γραφών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει⁸⁶. Και είναι ακριβώς η ύπαρξη αυτού του Πρωτόκολλου, που δικαιολογεί την εικόνα του Κώδικα 86 και φυσικά εκτιμάται ότι καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη λειτουργία των καταχωρίσεων στη νοταριακή πρακτική.

2.3. Οι μεταφράσεις

Όσα επισημάνθηκαν μέχρι τώρα θέτουν αναπόφευκτα στο προσκήνιο και το θέμα των μεταφράσεων, πολύ περισσότερο μάλιστα που πολλά από τα υπάρχοντα αντίγραφα αποτελούν μεταγλωττίσεις, στα ελληνικά, παλαιότερων ή σύγχρονων τους λατινικών ή ιταλικών πράξεων, γεγονός που αρκετές φορές δηλώνεται και στο σχετικό αντιγραφικό σημείωμα.

Εκκίνηση της έρευνας αυτή τη φορά θα γίνει από τα παλαιότερα τεκμήρια. Με βάση λοιπόν πάντα το σωζόμενο υλικό, η επίσημη γλώσσα της νοταριακής πρακτικής, αλλά και της γραφειοκρατικής μηχανής του Δουκάτου μέχρι και τον 15^ο αιώνα, αποτελούσαν, όπως εξάλλου είναι και αναμενόμενο, τα λατινικά. Πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε η “γλωσσική μεταρρύθμιση” στην Νάξο δεν είναι απόλυτα σαφές. Πάντως η πρώτη νοταριακή πράξη που εντοπίζεται να είναι γραμμένη στα ιταλικά είναι ένα πληρεξούσιο του 1420⁸⁷, ενώ το πρώτο ιταλόφωνο διοικητικό έγγραφο χρονολογείται στα 1433⁸⁸. Αντίστοιχα ως η παλαιότερη σωζόμενη ελληνική πράξη θα πρέπει να θεωρηθεί μία σύσταση τέλους του Μαρτίου του 1472, συνταγμένη από το νοτάριο Ιωάννη Μυριστικό τον Μενδρινό⁸⁹. Από τα

85. Σε αυτόν από ένα σύνολο 705 νοταριακών ενεργειών, που περιέχει, τα ιδιωτικά έγγραφα ανέρχονται στα 115.

86. Βλ. σχετ. Μηνιάτης Ιωάννης, Κώδικας “ξένων γραφών”, σσ. 5-167.

87. 22/7/1420, K. Hopf, «Veneto-Byzantinische Analekten», *Sitzungsberichte der kaiserlichen Academie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe* 32 (1860), 524 [162], αρ. 7.

88. 26/12/1433, Ζερλέντης 1904, αρ. 1.

89. 13/3/1472, VG 2639, αρ. 107 (νοτ. Μυριστικός Ιωάννης, ο Μενδρινός).

ορόσημα αυτά, η γλώσσα της ελληνικής πράξης, παρότι είναι αντίγραφο, δεν χρήζει αμφισβήτησης⁹⁰. Εξάλλου παράλληλα από άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ελληνόγλωσσων νοταρίων, τόσο στη, συνδεδεμένη με ποικίλους δεσμούς με την Νάξο, βενετοκρατούμενη Κρήτη⁹¹, όσο και στη γειτονική γενοβέζικη Χίο⁹². Αντίθετα η χρήση των ιταλικών σε τόσο πρώιμα κείμενα απαιτεί ίσως περαιτέρω διερεύνηση, αφού στην ίδια την Βενετία η κατάστροψη πράξεων στα ιταλικά θα επιτραπεί μόλις το 1532, μεταβολή η οποία στην Κρήτη φαίνεται να επήλθε λίγα χρόνια νωρίτερα⁹³. Ίσως γι' αυτό οι ναξιακές ιταλικές πράξεις να χρειάζονται μία πιο εμπεριστατωμένη γλωσσικά μελέτη, η οποία θα καταλήξει σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Εξάλλου ο γλωσσικός αυτός προβληματισμός για το αρχειακό υλικό του 16^{ου} αιώνα, αφορά διοικητικά έγγραφα, αφού οι πράξεις των νοταρίων είναι στην πλειονότητά τους ελληνικές. Στην πραγματικότητα δηλαδή από τους 17 νοταρίους που δραστηριοποιούνται στο νησί την περίοδο αυτή, μόλις από τους πέντε υπάρχουν ιταλικές πράξεις, γεγονός που θα πρέπει να εκτιμηθεί σε συνάρτηση με τη σύνθεση του πληθυσμού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν ελληνόφωνο. Με αυτό το δεδομένο, από πολύ νωρίς, παρουσιάζονται, για λόγους χρηστικούς, μεταφράσεις των παλαιότερων λατινικών και ιταλικών εγγράφων στα ελληνικά⁹⁴. Η ανάγκη αυτή θα καταστεί περισσότερο επιτακτική με την οθωμανική κατάκτηση, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, οπότε τα ελληνικά θα αποτελέσουν την κατεξοχήν γλώσσα της τοπικής αυτοδιοίκησης και των οργάνων της, κατάσταση που θα διατηρηθεί σταθερή μέχρι και το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, οπότε και οι ιστορικές συνθήκες θα επιβάλλουν διαφορετικές γλωσσικές ανάγκες. Όταν δηλαδή η *de facto* επικυριαρχία των Βενετών στο Αιγαίο και η έντονη παρουσία του βενετικού στόλου ήδη από τα χρόνια του Κρητικού Πολέμου (1645-

90. Βλ. ενδεικτ. Ι. Προμπονάς, «Η γλώσσα των Ναξιακών εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1968), σσ. 338-425.

91. Βλ. σχετ. Chatzakis 2013-2014, σσ. 153-185 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Chryssa Maltezos, «Portrait of the Notary in the Latin-Ruled Greek Regions of the Fourteenth Century», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Viena 1996, σσ. 121-132.

92. Βλ. σχετ. Μ. Μανούσας, «Στέφανος Κατράριος, ο πρώτος γνωστός Έλληνας νοτάριος της Χίου», *Εισ Μνήμην Κ.Ι. Αμάντου*, Αθήνα 1960, σσ. 265-271.

93. Βλ. σχετ. Χ. Γάσπαρης, «Η γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας. Η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}–15^{ος} αι.)», *Σύμμεικτα* 9 (1994), σσ. 143-144· L. Tomasin, *Il volgare e la legge. Storia linguistica del diritto veneziano (secoli XIII-XVIII)*, Padua 2001· R. Eufe, «Politica linguistica della Serenissima: Luca Tron, Antonio Condulmer, Marin Sanudo e il volgare nella amministrazione veneziana a Creta», *Philologie im Netz* 23 (2003), σσ. 15-43.

94. «Κοπία ευγαλμενι απτο φράχγικο στο ρομέκο ...», 9/10/1474, Ζερλέντης 1925, σσ. 43-45.

1669)⁹⁵ μέχρι και τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699⁹⁶, θα ανατρέψει τις υφιστάμενες πολιτικές ισορροπίες. Με την εδραίωση της εξουσίας τους οι δυνάμεις της Γαληνοτάτης, θα επιφέρουν ουσιαστικές αλλαγές στη διοίκηση. Οι αναγνωρισμένοι, από την οθωμανική έννομη τάξη, τοπικοί άρχοντες αντικαθίστανται από ένα τριμελές σώμα Συνδίκων, εκλεγμένων από τους Βενετούς, με διοικητικές, αστυνομικές και δικαστικές αρμοδιότητες σε όλο το νησί⁹⁷, μεταρρύθμιση που εν τέλει θα υπαγάγει τους ντόπιους στη δικαστική αρμοδιότητα του Capitan General da Mar, του επικεφαλής δηλαδή των βενετικών δυνάμεων στην περιοχή. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τη γενεσιουργό αιτία πολλές από τις πράξεις, που σχετίζονται με τις δικαστικές διενέξεις, να μεταφραστούν ή ακόμη και να συνταχθούν απευθείας στα ιταλικά. Για τη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης καταλυτικό ρόλο φαίνεται να έπαιξε τόσο η λειτουργία από τους Ιησουίτες, που εγκαταστάθηκαν στην Νάξο το 1627⁹⁸, σχολείου, όσο και η επάνοδος στο νησί ναξίων σπουδαστών του Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης⁹⁹, κάποιιοι από τους οποίους επέλεξαν να σταδιοδρομήσουν ως νοτάριοι. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των νοταρίων Ζαχαρία Σπανόπουλου και Νικόλαου Αναπλώτη, αρκετές από τις σωζόμενες πράξεις των οποίων είναι συνταγμένες ή έχουν μεταφραστεί στα ιταλικά, ενώ ο ένας από αυτούς, ο Σπανόπουλος, διατέλεσε και Καντζελλάριος του σώματος των Συνδίκων. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν εδώ επίσης και περιπτώσεις μετά-

95. Βλ. σχετ. Δ. Πασχάλης, «Αι Κυκλάδες κατά τους μεταξύ των Τούρκων και των Βενετών πολέμους (1644-1699 και 1684-1699)», *Εις Μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα 1933 (= *Απεραθίτικα* 1 (1990), 41-48)· Ι. Χασιώτης, «Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669) και η εποποιΐα της πολιορκίας του Χάνδακος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σσ. 334-351· Ν. Τωμαδάκης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σεβαστείας Ιωσήφ Δόξας, ο ζακύνθιος εν Κρήτη, Κυθήροις και Παροναξία», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 42 (1975-1976), σσ. 5-21· Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Ο Κρητικός Πόλεμος 1645-1669*, Ηράκλειο 2008.

96. Η συνθήκη τερμάτισε τον Αυστροοθωμανικό πόλεμο του 1683-1697 και υπογράφηκε μεταξύ της Ύψηλης Πύλης και του Ιερού Συνασπισμού, ο οποίος και περιελάμβανε την Αυστροουγγαρία, την Πολωνία, την Βενετία και την Ρωσία.

97. Για τους Συνδίκους της Νάξου δεν υπάρχει μέχρι στιγμής κάποια εμπειρισταμένη μελέτη. Πρόκειται για τριμελές όργανο, με ενιαία θητεία, με το οποίο οι Βενετοί κατά τις περιόδους της κυριαρχίας τους υποκαθιστούσαν τους εκλεγμένους κοινοτικούς άρχοντες, που αναγνώριζε η οθωμανική έννομη τάξη. Το όργανο είχε ευρύτατες αστυνομικές, διοικητικές αλλά και δικαστικές αρμοδιότητες. Για ένα ενδεικτικό πίνακα με κάποια από τα ονόματα αυτών των αξιωματούχων βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, Εισαγωγή, σ. 63, υποσημ. 59. Πρβλ. επίσης Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane. c.1500-1718*, τ. Ι, ΙΙ, Leiden 1982, σ. 172· Kasdagli 1999, σ. 52.

98. Για τους Ιησουίτες της Νάξου βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 69.

99. Το Κολλέγιο ιδρύθηκε το 1576-7 από τον πάπα Γρηγόριο XIII. Βλ. ενδεικτ. Παπαδόπουλος 1969-1970, σσ. 484-556· Τσιρπανλής 1980.

φρασης από τα ιταλικά στα ελληνικά όπως για παράδειγμα μίας πράξης δωρεάς του 1462, από το νοτάριο Νικόλαο Αναπλιώτη, που αναφέρθηκε παραπάνω, μετάφραση η ακρίβεια της οποίας επικυρώνεται από τον λατίνο Αρχιεπίσκοπο Νάξου Βαρθολομαίο Πόλλα (1657/59-1691)¹⁰⁰.

Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται, όπως είναι αναμενόμενο, μέσα από τα σχετικά σημειώματα, που συνοδεύουν παρόμοιες διεργασίες: «1630 Ὀκτωβρίου 21, Μετετέθη ἀπο φρανγγικων εἰς ρομείκην ὁμηλία / σόα καὶ ἀσφαλως ὑπὸ χειρὸς καμοῦ περατζι τοῦ σπανώπουλου νοταρίου καὶ καντζιλαρίου φανερου»¹⁰¹. Με τη διαβεβαίωση αυτή ο Περαιτζής Σπανόπουλος επικυρώνει τη μετάφραση στα ελληνικά μίας σύστασης τέλους, παλαιότερης κατά ένα αιώνα, ενώ ακόμη πιο επεξηγηματικός είναι ο νοτάριος και Καντζελλάριος Ναξίας Ιωάννης Γας, όταν τον Απρίλιο του 1636 μεταφράζει από το “βουλγάρικον” μία δουκική πράξη του 1555, συνταγμένη από τον τότε Καγκελλάριο του δουκάτου Μάρκο Παντουάνο¹⁰². Με την ίδια λογική όταν το 1721 ο Στέφανος Τρουμπίνος μεταφράζει μία πράξη του πρε Γεωργίου Σουμμαρίπα σημειώνει: «1721, Απριλίου 29 S.N. Ναξία / Στέφανος Τουμπίνος, φανερός νοτάριος Ναξίας / εμετάθεσα το παρόν από το καθολικόν / από λόγον εις λόγον και μεταγλωττισμένον / από το φράγκικον εις το ρωμείο, ως φαίνεται / με πάσα εμπιστοσύνη και τα εξής»¹⁰³.

Θα συνιστούσε σοβαρή παράλειψη τέλος να μην περιληφθούν στη συγκεκριμένη ενότητα και οι μεταφράσεις στα ελληνικά ποικίλων οθωμανικών διοικητικών εγγράφων, τα οποία είτε εκπορεύονται από τις τοπικές

100. «... Νικόλαος Αναπλιώτης φανερός νοτάριος καὶ καντζελλάριος Ναξίας ἐμετάθεσα τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ καθολικόν.», 5/2/1462 (3/10/1685), Π. Ζερλέντης, «Τουλιανού Νταχορώνια, αυθέντου Σιφνίων γράμμα του έτους 1462», *Νησιωτική Επετηρίς* 1 (1918), σσ. 128-132. Για τον Βαρθολομαίο βλ. ενδεικτ. Ρεμούνδος 1982, σσ. 137-138.

101. 31/12/1525, VG 2639, αρ. 111. Πρβλ. σχετ. Μ. Κοκολάκης, «Από το Φράγκικο στο Ρωμαίο», *Φλέα* 16 (Οκτ.-Δεκ. 2007), σσ. 10-16.

102. «1636 Ἀπριλίου 30 κατὰ τὸ νέον, ἐν Ναξίᾳ εἰς τὴν Καντζελλαρίαν μας ἐμετατέθη τὸ παρὸν περιβιλέγιον ὑπὸ βουλγαρικὸν τοῦ ποτὲ εὐγενεστάτου Μάρκου Παντουάνου ὡς ἐμαρτυρήθη ἀπὸ ἀξιόπιστους ἐτότες ἀρχιγραμματεὺς τοῦ ἐκλαμπροτάτου δουκὸς λόγον εἰς λόγον εἰς ῥωμαϊκὸν ὑπὸ χειρὸς κάμου ἀρχιγραμματέως νοταρίου Ἰωάννου τοῦ Γᾶ καὶ πρωτονοταρίου τῆς μεγαλειοτάτης κοινότητος τῆς Ναξίας καὶ τοῦτο ὑπὸ τὴν στάντζια τοῦ πανιερωτάτου, σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου Παροναξίας κυρίου / κυρίου Βενιαμὶν ῥητοῦ ῥωμαϊκοῦ. Καὶ διὰ πίστῳσιν ἀληθείας τὴν σημειογράφομεν ἀντίχου κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς νομικῆς πράξεως οὕτως ἐμετατέθη καὶ ἐπεγράφη ὑπὸ ἡμᾶς εἰς κάθε καλλιώτερον τρόπον καὶ τὰ ἐξῆς. Ἦτοι Ἰωάννης ὁ Γᾶς ἀρχιγραμματεὺς ὡς ἄνωθεν. Τὸ καθολικὸν ὀριγινάλε ὑπὸ χειρὸς Μάρκου Παντουάνου εὐρίσκεται ὡς ἄνωθεν εἴπομεν, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἄνωθεν πανιερωτάτου. Ὁ ἄνωθεν Γᾶς», 30/3/1555, Ζερλέντης 1916, σσ. 430-432.

103. *Τρουμπίνος Στέφανος*, Εισαγωγή, σ. 15, υποσημ. 6.

αρχές είτε από την ίδια την Υψηλή Πύλη, μεταφράσεις που με τη σταθεροποίηση της οθωμανικής εξουσίας το 18^ο αιώνα, γίνονται περισσότερες¹⁰⁴.

3. Παραποιημένα και πλαστά

Όπως τονίστηκε επανειλημμένα όλες οι παραπάνω περιπτώσεις αντιγράφων, καταχωρίσεων και μεταφράσεων συνοδεύονται, σχεδόν πάντοτε, από σημειώματα των γραφών, που διαβεβαιώνουν ότι τα κείμενα παραμένουν πιστά στο πρωτότυπο, χωρίς να παραποιούν το περιεχόμενο του εγγράφου. Απομένει λοιπόν τώρα να ερευνηθεί αν οι παρατηρούμενες αλλοιώσεις οφείλονται όλες σε αμέλεια ή αν κάποιες από αυτές μπορούν να αποδοθούν και σε δόλο. Τα όρια ενός παρόμοιου ερευνητικού εγχειρήματος είναι εξ ορισμού δύσκολο να προσδιοριστούν, αφού για τον εντοπισμό τέτοιων παραποιήσεων απαραίτητη είναι, εκτός από τη μελέτη των ίδιων των κειμένων, ο συνδυασμός στοιχείων που παρέχουν άλλες, έμμεσες πηγές πληροφόρησης.

Για αυτόν ακριβώς το λόγο σκόπιμο κρίνεται αφετηρία για την έρευνα να αποτελέσει μία υπόθεση, που απασχόλησε το σώμα των Συνδίκων το 1664. Σύμφωνα λοιπόν με τα υπάρχοντα στοιχεία, ο Σταμάτης Γοργογύρης είχε στην κατοχή του το Πρωτόκολλο του νοταρίου Σταμάτη Τουρού, από το οποίο και συνήθιζε να δημιουργεί αντίγραφα, αποκομίζοντας, προφανώς, από την όλη διαδικασία και κάποιο οικονομικό όφελος¹⁰⁵. Για λόγους που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, η πιστότητα ή η αυθεντικότητα ενός από αυτά τα αντίγραφα, και συγκεκριμένα της διαθήκης του Γιαννούλη Δεμαρή¹⁰⁶, αμφισβητήθηκε¹⁰⁷, με αποτέλεσμα οι Σύндικοι να ζητήσουν τη

104. Μάρτιος 1736, Ζακυθνής 1937, σ. 276 (σε περίληψη): 12/2/1595, Π. Ιωάννου, «Κυκλαδικά», *Ελληνικά* 5 (1932), 211-212· 12/2/1760, «Μεταγλώττισμα του φερμανιου του Νέου Αφτοκράτορ Βασιλέως Σουλτάν Μουσταφά. Το εκενούρισαν οι Αξιότες», Μ. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις «Φράγκων» και «Ρωμαίων» στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Α΄ μέρος, Αθήνα 1993, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1991-1993), 46-47 (= Μ. Τουρτόγλου, *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. II, Αθήνα 1993, σσ. 234-235). 1580, Π. Ζερλέντης, *Α. Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου Πελάγους (1438-1565), Β. Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δουξ του Αιγαίου Πελάγους (1566-1579), Γ. Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορόνης, Μήλου, Σύρας (1579-1621)*, Ερμούπολις 1924, σσ. 101-105 & 105-107. Πρβλ. σχετ. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη 2021, σσ. 710-711, υποσημ. 11.

105. Για τη δραστηριότητα αυτή του Γοργογύρη βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 51.

106. 1603, ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Δελλαρόκκα, φάκ. 2, υποφάκ. 2, αρ. 1 (ανέκδοτο).

107. Η υπόθεση σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, σχετίζεται άμεσα με τη δωρεά της περιουσίας του γιου του Γιαννούλη, Νικολού Δεμαρή, στη Συντροφία των Ιησουιτών, υπόθεση που συντάραξε την Νάξο για όλο σχεδόν το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και

συνδρομή του Παντολέοντα Μηνιάτη, του πιο έμπειρου νοταρίου, που δραστηριοποιούνταν στην Νάξο την περίοδο αυτή¹⁰⁸. Ο Γοργογύρης διατάχθηκε από τις αρχές να προσκομίσει στον Μηνιάτη το σύνολο των έγγραφων που κατείχε από τα κατάλοιπα του Σταμάτη Τουρού, ώστε ο νοτάριος να ερευνήσει αν ανάμεσα σε αυτά βρισκόταν και η διαθήκη που αναζητούσαν. Η τεχνική έκθεση – πραγματογνωμοσύνη, που συνέταξε και από την οποία στην πραγματικότητα αντλούνται όλες οι παραπάνω πληροφορίες¹⁰⁹, αναφέρει ότι ανάμεσα στον όγκο του υλικού δεν εντοπίστηκε παρόμοια πράξη. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι το αντίγραφο του Γοργογύρη, σώζεται σήμερα στην ίδια αρχειακή σειρά με τη νοταριακή μαρτυρία, χωρίς φυσικά

στην οποία ενεπλάκησαν τα σημαντικότερα μέλη της τοπικής κοινωνίας, απασχολώντας επανειλημμένως, όχι μόνο τα τοπικά δικαστήρια, αλλά και, στις περιόδους της βενετικής κυριαρχίας, αυτό του Capitano General da Mar. Στη θεωρία αυτή συνηγορεί τόσο η αναφορά στη μαρτυρία του Μηνιάτη ότι και οι Ιησουίτες ζήτησαν και πήραν την πραγματογνωμοσύνη του, όσο και οι συγγενικοί δεσμοί που φαίνεται να είχε ο Γοργογύρης με την οικογένεια Δεμαρή.

108. Όπως προκύπτει από τις πηγές ο Παντολέων Μηνιάτης ήταν ενεργός ήδη από το 1645, συνυπάρχοντας το 1662, που συντάσσεται το έγγραφο, με πολύ νεότερους νοταρίους: τον **Λίβιο Σουμμαρίπα**, καθολικό ιερέα και Αποστολικό Πρωτονοτάριο, με αποδεδειγμένη περίοδο επαγγελματικής δράσης από το 1656-1687 (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.65), τον **Αντώνιο Μενδρινό**, Αρχιερατικό Πρωτονοτάριο της Ορθόδοξης Μητρόπολης Παροναξίας (1658-1702), (βλ. σχετ. *Περίγραμμα II*, αρ. 1.58 καθώς και τους *Κώδικες Ι.Μ. Παροναξίας*, σ. 49, υποσημ. 25), τον **Ζαχαρία Σπανόπουλο**, νοτάριο και συντιχικό Καντζελλάριο, που η έναρξη της επαγγελματικής του δράσης πρέπει να τοποθετηθεί το 1656 (Παπαδόπουλος 1969-1970, σσ. 553-554· Τσιρπανλής 1980, αρ. 492. Πρβλ. επίσης *Περίγραμμα II*, αρ. 1.67). Σε αυτούς, με κάποια επιφύλαξη, θα πρέπει να προστεθούν επίσης και: ο **Μάρκος Σουμμαρίπας**, νοτάριος και συντιχικός Καντζελλάριος, του οποίου όμως η παλαιότερη σωζόμενη πράξη είναι του 1664 (*Περίγραμμα II*, αρ. 1.66. Πρβλ. επίσης και παραπάνω υποσημ. 20) και ο **Νικόλαος Αναπλιώτης** (βλ. σχετ. *Περίγραμμα II*, αρ. 1.40), ο οποίος όμως δεν είναι απόλυτα σαφές αν τον Φεβρουάριο του 1662 είχε ήδη διοριστεί νοτάριος, αφού είναι γνωστό μεν ότι το 1660 επέστρεψε στην Νάξο, από το Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης, όπου σπούδαζε (βλ. σχετ. Παπαδόπουλος 1969-1970, σ. 492· 1. Ναυπλιώτης – Σαραντηνός, «Τα οικόσημα της καθολικής Μητροπόλεως Νάξου», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 2 (1980), σσ. 193-194, υποσημ. 2· Τσιρπανλής 1980, σ. 589, αρ. 506), σε μία όμως πρόσφατη έρευνα για τη συγκέντρωση και έκδοση των σωζόμενων πράξεών του, δεν εντοπίστηκε δικαιοπραξία παλαιότερη του 1665 (ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Δελλαρόκκα, φάκ. 3, υποφάκ. 6, αρ. 1 (ανέκδοτο)).

109. Για λόγους καλύτερης κατανόησης της υπόθεσης σκόπιμο κρίθηκε να παρατεθεί εδώ η σύντομη αυτή μαρτυρία: «+ Έγώ υπογεγραμμένος νοταριος της Ναξίας κάμνον πίστην και / ἴσε κάθεν ἡψηλότετον κριτήριον μαρτηρόν και βεβεδνον ὅτη / ὀρήσαση ἡ ἄρχοντες σήντιχη της Ναξίας να φέρη ὁ Σταμάτης / Γοργογύρης τα προτόκολλα και ἄλλα γραμματα του ποτε Σταμάτη / Τουρού ὅπου ἤτονε στὸν γγερόν του νοτάριος Ναξίας, τα ὅπηα προ/τόκολλα ἐυρίσκουντανε χρόνη πολὴ ἴς τα χέρια του αὐτου Γοργογύρη και τότε

το περιεχόμενό του να επιτρέπει στο σύγχρονο μελετητή να εξάγει ασφαλή συμπεράσματα για τη γνησιότητά του¹¹⁰. Μοναδικές παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν είναι αφενός η ασυνήθιστη φόρμα της διαθήκης, η οποία δεν ακολουθεί την τυπολογία αντίστοιχων πράξεων του Τουρού, αφετέρου δε και το ίδιο το περιεχόμενό της, ιδιαίτερα λιτό και συνοπτικό για έναν άρχοντα του διαμετρήματος του Δεμαρή. Οι εκδοχές που μπορούν να τεθούν σε συζήτηση είναι είτε ότι ο Γοργογύρης δημιούργησε εκ του μη όντος ένα πλαστό έγγραφο, είτε ότι επενέβη στο αρχικό κείμενο, παραποιώντας το περιεχόμενό του και καταστρέφοντας στη συνέχεια το πρωτότυπο, ώστε να μην υπάρξει δυνατότητα αντιπαραβολής. Από το σωζόμενο στις ναξιακές σειρές υλικό δεν κατέστη δυνατόν να βρεθεί η συνέχεια της υπόθεσης, από τα υπάρχοντα όμως στοιχεία το ενδιαφέρον εντοπίζεται αφενός στο ίδιο το γεγονός της παραχάραξης και αφετέρου στη βούληση των αρχών να εντοπίσουν και να πατάξουν παρόμοιες πρακτικές, έστω και αν αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο μίας δικαστικής υπόθεσης και έγινε μετά από υπόδειξη της Συντροφίας των Ιησουιτών, οι οποίοι, όπως αναφέρει το ίδιο το έγγραφο, ήταν αυτοί που είχαν ζητήσει από τους Συνδίκους τη διεξαγωγή της έρευνας.

Το ακραίο παράδειγμα που αναφέρθηκε παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να αποτελεί τον κανόνα, πολύ περισσότερο μάλιστα που εξ ορισμού η πλαστότητα ενός εγγράφου είναι δύσκολο να εντοπιστεί. Αυτό που συνήθως παρατηρείται, ειδικά αν υπάρχει δυνατότητα αντιπαραβολής, είναι μικρές αλλοιώσεις, οι οποίες όμως κατά κανόνα δεν πρέπει να αποδοθούν σε δόλο του αντιγραφέα, αλλά είτε να ενταχθούν σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο "ελευθεριοτήτων", που ο ίδιος επιτρέπει στο εαυτό του, είτε να αποδωθούν στην αδυναμία του να κατανοήσει το πρωτότυπο ή ακόμη και σε μία πρόθεση βελτίωσης και εκσυγχρονισμού της αρχικής πράξης. Χαρακτηριστικό αυτών των περιπτώσεων είναι το παράδειγμα δύο αντιγράφων της ίδιας πράξης, που δημιούργησε ο νοτάριος των αρχών του 18^{ου} αιώνα Γεώργιος Μενδρινός¹¹¹. Πρόκειται για μία δωρεά προς την Ι.Μ. Τιμίου Σταυρού, συνταγμένη το 1587 από το νοτάριο Σταμάτη τον

Ἰς ἐκὴνα τοῦ αὐτοῦ Τουρού γράμματα δὲν ἔυρισκαί/τε ἢ διὰθήκην τοῦ ποτε Γιάνουλη δε Μαρή. Καὶ τούτον διὰ πίστο/σὴν τῆς ἀληθείας ἔγραψα ζητώντας ἢ πατέρες Ιησουῖτες τὴν αὐτὴ / μαρτηρια. Καμομένη στὴν Αἴξαν 1664 Μαρτίου 5. / Πᾶντολεος ὁ Μηνιάτης νοταριος φανερός τῆς / Ναξίας ἔγραψα καὶ υπέγραψα». Στὸ verso τοῦ φύλλου στὸ δεύτερο μισό τῆς σελίδας ὑπάρχει τὸ ἐξῆς σημείωμα: «Μαρτυρία οἱ δὲν εὐρίσκεται ἡ / διαθήκη τοῦ Γιανουλι Δεμ. / εἰς ταις πράξεις τοῦ Τουρού», 5/3/1664, *Μηνιάτης Παντολέων*, αρ. Α. 51 = Β. 33.

110. ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλ. Δελλαρόκα, φάκ. 2, υποφάκ. 2, αρ. 1 (ανέκδοτο).

111. Για τὸ νοτάριο καὶ Πρωτονοτάριο τῆς Ι.Μ. Παροναξίας καὶ γιὸ τοῦ ἐπίσης Πρωτονοταρίου Αντώνιου Μενδρινού βλ. σχετ. *Κώδικες Ι.Μ. Παροναξίας*, σ. 49, υποσ. 25.

Τουρού¹¹². Παρόλο που στο τέλος του κειμένου ο Μενδρινός δεν παραλείπει να σημειώσει ότι: «... έκοπιάρισα / το παρὸν ... απὲ / λόγον εις λόγον ασφαλῶς μετένεργα ... εις τὴν φανερὴν μας καντζελαρία εἰς φίλαξην καὶ ἐνδιξην / παντοτινὴν», η συγκριτική μελέτη των δύο αντιγράφων είναι αρκετά διαφωτιστική για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι νοτάριοι της εποχής την πιστή μεταγραφή ενός κειμένου. Χωρίς να υποστηρίζεται ότι ο Σταμάτης Τουρούς αποτελούσε πρότυπο ορθογράφου, τα δύο αντίγραφα του Μενδρινού παρουσιάζουν πληθώρα σφαλμάτων, που όχι μόνο διαφέρουν από τα αντίστοιχα λάθη του Τουρού, αλλά και είναι διαφορετικά στο κάθε αντίγραφο. Μάλιστα επειδή κατά την αντιγραφή κάποιες λέξεις δεν ήταν προφανώς ευανθάνωστες από τον Μενδρινό, παραποιούνται, γεγονός που εντοπίζεται κυρίως στα τοπωνύμια και στα ονόματα. Μέσα εξάλλου στο ίδιο πλαίσιο ελεύθερης μεταφοράς, από τους τέσσερις μάρτυρες που παρουσιάζονται στο ένα αντίγραφο, στο άλλο έχουν μεταφερθεί τα ονόματα μόνο δύο από αυτούς. Δυστυχώς η μη διάσωση της αυτόγραφης πράξης του Τουρού δεν επιτρέπει περαιτέρω συμπεράσματα. Η πρακτική εξάλλου αυτή φαίνεται να αποτελούσε και την κρατούσα τάση της εποχής, αφού και ο ίδιος ο Σταμάτης Τουρούς σε δύο πράξεις του που σώζονται σε διπλά αυτόγραφα αντίγραφά του, ακολουθεί απaráλλακτα την ίδια τακτική. Τα κείμενά του έχουν όλες εκείνες τις λεπτές διαφορές, που τα εμποδίζουν να χαρακτηριστούν ως πανομοιότυπα¹¹³.

Περισσότερα σημεία παραποίησης παρουσιάζονται αντίθετα στο αντίγραφο μίας ανέκδοτης πράξης του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη. Από τον πολυγραφότατο νοτάριο έχουν διασωθεί, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δύο ογκώδεις νοταριακοί Κώδικες, και αρκετά λυτά έγγραφα¹¹⁴, όγκος, ο οποίος ανάμεσα στα άλλα, επιτρέπει την καλύτερη επισκόπηση τόσο της ακολουθούμενης νοταριακής φόρμουλας όσο και των ιδιαιτεροτήτων της γραφής του. Με αυτά τα δεδομένα το αντίγραφο ενός συμβιβασμού του 1703, που δημιούργησε το 1711 ο Ιωάννης Κρίσπος, ένας εγγράμματος ιδιώτης της εποχής, τέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, αφού διαφέρει τόσο τυπολογικά όσο και γλωσσικά από αντίστοιχες πράξεις του Μηνιά-

112. 2/2/1587, ΑΚΑΝ, Δωρεές, φάκ. Α' (1546-1700), [έγγραφα 12], αρ. 2 και 3 (ανέκδοτο).

113. 27/2/1596, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Θ. Βελάστη, υποφάκ. 1, αρ. 4 και 6 (ανέκδοτα) και 7/8/1597, ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Νάξου, Συλλογή Θ. Βελάστη, υποφάκ. 1, αρ. 5 και 6α (ανέκδοτα).

114. Βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 19. Προβλ. επίσης Ι. Χατζάκης, «Συμπληρώνοντας τον Κώδικα 86 των Γενικών Αρχείων του Κράτους (νοτάριος Νάξου Ιωάννης Μηνιάτης). Ι. Πέντε λυτά έγγραφα από το αρχείο Ξ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος», *Ναξιακά* 9 (2019), σσ. 87-101· του ίδιου, «Συμπληρώνοντας τον Κώδικα 86 των Γενικών Αρχείων του Κράτους (νοτάριος Νάξου Ιωάννης Μηνιάτης). ΙΙ. Επτά λυτά έγγραφα από το αρχείο της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου (ΑΚΑΝ)», *Ναξιακά* 11 (2020), σσ. 121-150.

τη¹¹⁵. Παρ' όλο δηλαδή που οι συμβαλλόμενοι ανήκουν λίγο ως πολύ στο πελατολόγιο του νοταρίου και παρ' όλο που το συγκεκριμένο είδος πράξε-

115. «Ἐν ἐτῇ 1703 Σεπτεμβρίου 14 Ναξία. / Προσοπικός, θεληματικός καὶ συνβιβαστικός ἐνεφανιστῖσαν εἰσὶν μπαρισία / μας καντζιλαρία καὶ τὸν κατοθεν ὑπογεγραμένον παρακαλετόν καὶ ἀξιοπίστον / μαρτιρον τα εδο ονοματισμένα διό μέρη ἀπο το ἐν ο μαστρό Ἄντονις Βρασίμη Μπερ/νόρος ἀπο δε τό ἕτερο ὁ μισέρ Τζουανες Θεολογίτης καὶ ζιτόντας ὁ ἀνοθεν μαστρο / Ἀντονις Μπερνόρες δικεολογίματα ἀπὸ τὸν μπάρμπα του τὸν μισέρ Τζουάνε / ἀπανο σε πουρκία, κληρονομίες καὶ ἄλες πάρομιες ζήτισες τόσον ἀπο τέσ πο/τέ του θιάδες ὡσάν καὶ ἀπὸ τον μποτε του μπάρμπα μισέρ Στρατή Θεολογίτη / δια τα οπία ζιτίματα ὅλα ὡσα καὶ ἀν ἐμπορίε νὰ ἐχῇ ἀπὸ ὁλοῦς τοὺς ἀνοθε καὶ / ἀκόμη καὶ ἀπὸ τιν μποτέ του μιτέρα τοσον ἀπὸ κινιτά ὡσάν καὶ ἀπὸ ἀκίνιτα / ἰσόλα κίριος θέλῃ θεληματικός διχος καμῖαν βίαν ἢ παρακινισιν τινός / μόνον αὐτοθελίτος καὶ κανῇ με κάθε καλιότερον κανονικοτερον τρόπον / ὅπου κανε καὶ νὰ ἐμπορίν τὸν μπάροντα τεριασμόν, σινίβασιν καὶ ἀνεκο/πτον σούλφη καθὸς εδὸ γραφετε καὶ ξεκαθαρίζετε ἴγουν νὰ του δονῇ ὁ μπάρ/μπας του ὁ μισέρ Τζουάνες δεκοκτό ρεαλίο ἀμπέλη ἀπὸ του Σαλούκου το ἀμπέ/λη καθος ἤθελε ἀποκοφτῇ ἀπὸ τους ἀνθρώπους πρακτικὸς τοὺς οπίους / μέλη νὰ βαζῇ το κάθε μέρος ἀπὸ τα διο ονοματισμένα μέρη καὶ λαβενον/τας το ο μαστρο Ἄντονις ἐκδινετε καὶ ἀποκδινετε τελίως καὶ παντάπασιν / ἀπὸ ὅλες τις ἀνοθεν κληρονομίες κινιτές καὶ ἀκινιτες καὶ πουρκια ταμένα / τις μάνας του ἀπὸ τὸν μποτε του μπάρμπα τό μισέρ Στρατή καὶ ἀπὸ καθεν ἄλες ζιτισες, δικεοματα, ἀτζιόνες καὶ πρετενσιόνες οπου ἤχεν καὶ ἐμπο/ρει νὰ ἐχῇ ἰς ὅλες κίριος στρέφοντας του μισέρ Τζουάνε τοῦ μπάρμπα του καὶ / τοὺς κληρονομους καὶ διαδόχους του καὶ ουτους σίγουρους, ἀσκανδάλιστους καὶ / ἀπήρακτους δια πάντα καὶ ἡς κάθε τόπον καὶ κρητίριον ἐπιδη καὶ νὰ / ἐξεπλερόθη σοστά ἰς ἐκίνα οπου νὰ ἤχεν ταμένα ο ποτε μισέρ Στρατίς ἀπὸ / τον μισέρ Τζουάνε. Διὰ τοῦτο του δόνῃ παντια ἐξουσια ἀνισος καὶ ἡθελε εβρε/θῇ πρᾶμα ἀπὸ γονικόν ἰ ἀπὸ κληρονομια που νὰ ἀνγκίζῃ ἡ νὰ ἐμπενη / του μισέρ Στρατή τοῦ μπάρμπα του νὰ τό πέρνῃ καὶ νὰ το λαβένη ὁ μισέρ Τζου/άνες καὶ ἡ κληρονομιν του. Οὗτος ἰνε ἰς ὅλο το εδὸ γραμένο παροντα, στέρκτά / καὶ ἀναπαμένα τα μέρη βαζοντας καὶ θεληματικὴ πεδευση καὶ κοντανα / οὔλου ὅπως ἀπὸ τα διο μερη ἀπὸ τους κληρονόμους τος ἴθελεν εὐγῇ ἰ ἀθετίση / το παρόν θεληματικόν καὶ ἀμετανόητον σούλφη νὰ πλερόνη ἀπροφα/σιστα ρεάλια πένιντα τὰ εμισά ἀφεντη Μπέη καὶ τὰ ἄλα ἔμισα ἀφεντη / Καδῇ. Τὰ οπία πλιρονοντάς τα παλη το παρόν σούλφη νὰ ἐχῇ τίν δινα/μίν του ἰς ὅλα τα μερη καὶ περηστάσες καὶ νὰ γρικάτε διὰ πάντα / **verso** λευκὴ σελίδα **recto** καὶ εἰς κάθε κερὸν, τόπον καὶ [...] στερεὸν, βέβεον, ἀμετανόητον, ἀχαλαστο, / ἀμετάτρεπτο καὶ ἰναπελαμπιλε ὡσαν πρᾶξις φανερῖν, νόμιμη καὶ / θεληματικὴ, στερεομένη με κάθε παλεοτερον καὶ νομικότερον τρόπον / ὅπου νὰ ἐμπορούσι με τοὺς εδὸ ἀπογεγραμένους, παρακαλετοὺς καὶ / ἀξιόπιστους μάρτιρες καὶ βεβεότατη ἀσφάλια.

- Ἰωάννης Θεολογίτης στέργο καὶ βεβεόνο τὰ ἀνοθεν.
- Ἀντόνις Μπερνόρος στέργο καὶ βεβεόνο τὰ ἀνοθε δια χιρός / ἐμοῦ Γεοργίου Τάγαρη καὶ μαρτιρό ὡς ἀνοθε.
- Σταμάτης Γοργογίρις μαρτιρο ὡς ἀνοθε.
- Ἰωάννης Μηνιατής.
- Ἀντόνις Κοντοπίδης μαρτιρό ὡς ἀνοθε.

Ἰωάννης Μηνιατής νοτάριος ἐγραψα.

1711 ἐν μηνί Ἀπριλίου 28 ἐκοπιάρισα το παρόν ἀπὸ το αουτέντικο / τις φανερὶς μας Καντζιλαρίας καγὸ Ἰωάννης Κρίσπος», ΑΚΑΝ, Εμβατήκια – Συμβιβασμοὶ – Συμφωνίες, φάκ. Β' (1700-1749), αρ. 3 (ἀνέκδοτο).

ων δεν ακολουθεί τις αυστηρές φόρμες άλλων κατηγοριών¹¹⁶, οι διαφορές που εντοπίζονται είναι σημαντικές, ενώ και η ίδια η ποιότητα του λόγου ξεφεύγει των γλωσσικών επιλογών του Μηνιάτη. Βέβαια με δεδομένη την χρονική εγγύτητα πρωτοτύπου και αντιγράφου, που απέχουν μόλις επτά χρόνια, μία υπόθεση πλαστότητας δεν φαίνεται να ευσταθεί. Αντίθετα όλα τα δεδομένα συγκλίνουν σε μία ελεύθερη μεταφορά της αρχικής πράξης, πολύ περισσότερο μάλιστα που την εποχή της αντιγραφής ο Μηνιάτης δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή¹¹⁷.

Ανάλογες επεμβάσεις φαίνεται να έχουν γίνει επίσης σε ένα άλλο κατάμισό περίπου αιώνα παλαιότερο έγγραφο του νοταρίου και αδελφού του Ιωάννη Μηνιάτη, Παντολέοντα. Η πράξη, που μόνο η ένδειξη “κόπια”, προδίδει ότι είναι αντίγραφο, όχι μόνο προέρχεται από διαφορετικό χέρι, από αυτό του Παντολέοντα, αλλά ούτε και τυπολογικά ούτε και ορθογραφικά φαίνεται να ταυτίζεται με αντίστοιχα έγγραφα του νοταρίου¹¹⁸.

Στην ενότητα αυτή σκόπιμο κρίνεται να ενταχθούν επίσης και δύο βεβαιώσεις του Λατίνου Αρχιεπισκόπου Νάξου Ραφαήλ Σκιατίνη (1625-1649;)¹¹⁹. Ο δραστήριος ιεράρχης, με διαφορά μάλιστα αρκετών ετών, επιβεβαιώνει με σημείωμα, που προσαρτάται σε δύο πράξεις του Καντζελλαρίου Νάξου Ιωάννη Γα, τόσο τη νοταριακή και την καντζελλαρική του ιδιότητα, όσο και την ίδια την εγκυρότητα των πράξεών του. Από τα σημειώματα καθίσταται εμφανές ότι οι δύο πράξεις έχουν αποδέκτες εκτός του νησιού και ως εκ τούτου ήταν ίσως αναγκαία μία τέτοια βεβαίωση, τίποτε όμως δεν αποκλείει και μία υπόθεση αμφισβήτησης της γνησιότητάς τους¹²⁰. Παρόμοιους στόχους φαίνεται να επιδιώκουν και δύο άλλα σημειώματα, σε πράξεις του ίδιου νοταρίου, που συνδέονται άμεσα με την υπόθε-

116. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης* 85 (εισαγωγή), σ. 115.

117. Βλ. σχετ. *Μηνιάτης Ιωάννης* 85, Εισαγωγή, σ. 76.

118. 24/4/1647, *Μηνιάτης Παντολέον*, αρ. Α. 4 (= Β. 2).

119. Για τον Ραφαήλ βλ. σχετ. Ρεμούνδος 1982, σσ. 135-137.

120. «Ημείς Ραφαήλ Σκιατίνη ελεω θεού και Αγάς και Αποστολικής Εδρας χαριτι Αρχιεπίσκοπος Νάξου και Πάρου πιστοποιούμεν ότι ο υπογεγραμμένος Ιωάννης Γουάνος είναι ημέτερος επίσημος Καγκελάριος και κοινός νοτάριος της πόλεως Νάξου, τα έγγραφα του οποίου αναγνωρίζομεν ως απολύτως έγκυρα εις πίστιωσιν τπου οποίου Ραφαήλ Αρχιεπίσκοπος ως ανω», 26/9/1627, Ι. Δελλα-Ρόγκας, «Η καπέλλα Καζάτζα, η αδελφοσύνη και η Εμπορική Σχολή Ναξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), σσ. 462-464. «... Ραφαήλ του Θίου και αποστολικού θρόνου χάρι αρχιεπίσκοπος Ναξίας και πάρου και ολου του αρχιελάγου μιτροπολήτης διδομεν βαιβέαν και φανερήν μαρτυρίαν εις πάσαν κρίσιν και όζω ότι ο Ιωάννης ο γας είναι φανερος νοτάριος εδώ εις την Αξίαν και αξίος να εχουσιν τα γράμματα του δήναμιν εξουσίαν και πίστιν εις κάθε κριτήριον και παντου και δια το αληθές και βεβαίωσιν υπογράψαμεν και την βούλα μας εβάλαμε εις την Αξίαν τέσερης Φλεβαρίου 1653 κατά το νέον Raphael Archiep. Naxiae», 29/1/1644, Κορρές 1929-1930 [1931], αρ. 6.

ση Δεμαρή¹²¹. Σε αυτά ο καθολικός ιερέας και Αποστολικός Πρωτονοτάριος Λίβιος Σουμμαρίπας, δεν περιορίζεται μόνο στην πιστοποίηση της ιδιότητας του Γα, αλλά, επειδή πρόκειται για αντίγραφο, πιστοποιεί και την επακριβή μεταφορά τους¹²². Στο ίδιο πνεύμα εξάλλου με τις βεβαιώσεις του λατίνου αρχιεπισκόπου εντάσσεται και μία άλλη βεβαίωση, που παρέχεται για τις πράξεις του νοταρίου Νικόλαου Ακριβού. Η συγκεκριμένη βεβαίωση αποτελεί μέρος μίας απόφασης των προκρίτων του νησιού για την ισχύ ενός εθιμικού κανόνα κληρονομικού δικαίου και φαίνεται να συνδέεται άμεσα με τους λόγους που προκάλεσαν την κοινοτική απόφαση¹²³.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή σκόπιμο κρίνεται να συμπεριληφθεί εδώ, έστω και εάν υπερβαίνει τα χρονικά όρια αυτής της μελέτης, μία περίπτωση πλαστογραφίας που αναδεικνύεται μέσα από μία απόφαση του Δραγομάνου του Στόλου Κωνσταντίνου Μαυρογένη (1812-1813)¹²⁴. Εκτός από τα πραγματικά περιστατικά που αφορούν στη διεκδίκηση του μεριδίου ενός νερόμυλου στην περιοχή των Εγκαρών, αυτό που εν προκειμένω ενδιαφέρει είναι ότι οι αξιώσεις των εναγομένων στηρίζονται σε ένα πλαστό ιδιωτικό έγγραφο, το οποίο και δημιούργησε, κατόπιν εντολής τους, κάποιος Γεώργιος Πονηρός. Η συγκεκριμένη υπόθεση φαίνεται στο παρελθόν να είχε απασχολήσει και το εκκλησιαστικό δικαστήριο της Νάξου, οπότε και για πρώτη φορά αποδείχτηκε η σχετική απάτη. Συγκεκριμένα ο ίδιος ο Πονηρός παραδέχτηκε ενώπιον του δικαστηρίου, ότι έγραψε το επίδικο προικοσύμφωνο, μιμούμενος τον γραφικό χαρακτήρα του αρχικού συντάκτη, π. Ανδρέα Σκαρέτζου, γεγονός το οποίο εντέλει επιβεβαιώθηκε

121. Για την υπόθεση βλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 107.

122. «... Noi Livio Sommaripa, sacerdote cancellario di Naxia e protonotario apostolico facciamo indubitata fede qualemante la sopra detta scrittura e di notaro publico di buona fama e degno di fede vera e authenticha fedelmente copiata dall' originale suo col quale collatione diligentissima fatta che habbiamo trovato convenire parolla per parolla onde havendola chiusa del nostro paraffo sottoscriviamo e mettiamo il sigillo nostro per testificar ad ogn' uno che apparterra secondo l' autorita che la sua Sta habbiamo di authenticar e approvar scritture che queste sono tali che ad esse puo darsi fede in judicio e extra e cio facciamo come protonotario apostolico sopra al giuramento della fedelta ch' habbiamo promesso per il nostro protonotario. Dato in Naxia 15 Mart. 1656. Livio Sommaripa protonotario qui supra», 29/4/1654, Α. Κατσουρός 1958-1959, αρ. 26 = Α. Κατσουρός 1968, αρ. 35· 14/1/1655 (15/3/1656), Α. Κατσουρός 1958-1959, αρ. 27 = Α. Κατσουρός 1968, αρ. 36.

123. 1/3/1690, Μ. Τουρτόγλου, «Συμβολή στη μελέτη του μεταβυζαντινού εθιμικού δικαίου των Κυκλάδων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 13 (1985-1990) [1990], αρ. 1 (= Μ. Τουρτόγλου, *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. II, Αθήνα 1993, αρ. 1).

124. 20/10/1813, Τουρτόγλου, Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 2002, αρ. 43. Για την ίδια απόφαση πρβλ. επίσης Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 2021, σ. 775.

και από την αντιπαραβολή γραπτών του Σκαρέτζου και του Πονηρού. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι ο Πονηρός, όπως προκύπτει από τα δεδομένα της απόφασης, ομολόγησε ότι αυτό δεν ήταν το μοναδικό πλαστό έγγραφο που είχε δημιουργήσει, γεγονός που εν τέλει τον αναδεικνύει σε επαγγελματία πλαστογράφο. Η απουσία πάντως αυτεπάγγελτης δίωξής του τόσο από το εκκλησιαστικό όσο και από το δικαστήριο του Δραγουμάνου, στην απόφαση του οποίου ρητά καθορίζεται ότι παρόμοιο αδίκημα διώκεται μόνο κατ'έγκληση του παθόντος, αποτελεί ένα καλό δείγμα για τη μάλλον χαλαρή αντιμετώπιση παρόμοιων περιστατικών. Και μάλιστα αυτό κατά παρέκκλιση των αυστηρών μέτρων που προέβλεπαν τα *Έθιμα της Νάξου* του 1810¹²⁵, για την προστασία των Καγκελλαρικών και Πρωτονοταριακών Κωδίκων από παραχαράξεις (κεφ. Β', ιβ'-ιε') και την ακυρότητα των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων, αν δεν πληρούσαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις (κεφ. Β', ιβ').

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα, εκτός από τις επιμέρους λεπτομέρειες, που παρέχουν, δηλώνουν κυρίως την προσπάθεια των ίδιων των νοταρίων, αλλά και των εκάστοτε "αρχών", να προστατεύσουν, όσο είναι εφικτό τη νοταριακή πρακτική, διαφυλάσσοντας το κύρος της αλώβητο από επεμβάσεις και παραποιήσεις. Έχοντας σίγουρα μία διαφορετική αίσθηση, από αυτή της σύγχρονης δικαιοϊκής τάξης, για την πιστότητα της αντιγραφής ενός κειμένου, αυτό που ίσως τους ενδιαφέρει περισσότερο είναι η διασφάλιση όχι της αυστηρής τυπολογίας των πράξεων, και του δικαιοϊκού τους περιβλήματος, αλλά του νομικού τους περιεχομένου, αφού η εφαρμογή των οικείων κανόνων ήταν ακριβώς αυτή που εξασφάλιζε στους Ναξίους την αυτόνομη ύπαρξή τους, έστω και μέσα στο πλαίσιο μίας ξένης έννομης τάξης.

Λέξεις κλειδιά: νοταριακή τέχνη, Νάξος, μεταβυζαντινό δίκαιο, αρχεία, αντίγραφο, ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, καταχώρηση εγγράφων, μεταφράσεις, παραποιημένα έγγραφα, πλαστά έγγραφα

125. Ο συγκεκριμένος Κώδικας συντάχθηκε το 1806, από το μοναχό Παρίωνα τον Κρήτα (βλ. σχετ. Β. Σφυρόερας, «Παρίων Συναΐτης ο Κρής (1765;-1838)», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 1969-1970, σ. 238), κατόπιν εντολής του Δραγουμάνου του Στόλου Παναγιωτάκη Μουρούζη (για το θεσμό βλ. σχετ. Β. Σφυρόερας, *Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965· Τουρτόγλου, Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 2002) και επικυρώθηκε στις 24 Ιουλίου του 1810 (Λ. Σγούτας, «Έθιμα Νάξου του 1810», *Θέμις* 5 (1852), σσ. 134-172 = Ι. & Π. Ζέπων, «Έθιμα Νάξου έτους 1810», *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σσ. 523-558).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σκόπιμο κρίθηκε, για λόγους καθαρά πρακτικούς, να συντομογραφηθούν όλοι εκείνοι οι τίτλοι που αναφέρονται περισσότερες από μία φορές.

- Βισβίτζης 1945 = Ι. Βισβίτζης, «Οι κοινοί καγκελάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας», *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου* 12 (1945), σσ. 88-101.
- Βισβίτζης 1951 = Ι. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου», *Επετηρίς Αρχαίου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (1951), σσ. 1-165.
- Chatzakis 2013-2014 = Ι. Chatzakis, «Échanges juridiques à la Crète Vénitienne (XIIIe–XVe siècle). Observations à l’occasion de l’institution des “notaires grecs” (notarius in scriptura greca, XIIIe s. – début du XVIe s.)», *Études Balcaniques* 19-20 (2013-2014), σσ. 153-185.
- Ζακυθινός 1937 = Δ. Ζακυθινός, «Κατάλογος της Συλλογής Π. Ζερλέντης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 13 (1937), σσ. 236-242, 253-255, 260-267, 274-291.
- Ζακυθινός 1965-1966 = Δ. Ζακυθινός, «Παλαιογραφικά έρευναι εις τας Κυκλάδας νήσους», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965-1966), σσ. 715-736.
- Ζερλέντης 1904 = Π. Ζερλέντης, «Γράμματα Φραγκών δουκών του Αιγαίου Πελάγους (αυλγ-αφξδ)», *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), σσ. 136-157.
- Ζερλέντης 1916 = Π. Ζερλέντης, «Ιακώβου Κρίσπου Δουκός Αιγαίου Πελάγους και Ιωαννικίου του από Ηρακλείας γράμματα περί της εν Νάξω μονής Παναγίας της Δροσιανής», *ΔΙΕΕ* 7/26-27 (1916), σσ. 427-433.
- Ζερλέντης 1925 = Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, Ἑρμούπολις 1925.
- Kasdagli 1999 = Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean. A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Βενετία 1999.
- Κάσδαγλη 2004 = Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Εγγραμματοσύνη και παιδεία στο Αιγαίο κατά το «σκοτεινό» 17^ο αιώνα από τις μαρτυρίες των νοταριακών εγγράφων μία πρώτη διερεύνηση», *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα, Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002*, Α. Αργυρίου (επιμ.), τ. Β', Αθήνα 2004, σσ. 535-548 (= *Φλέα* 60 (Οκτ.-Δεκ. 2018), σσ. 39-49).
- Α. Κατσουρός 1955 = Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχαίου* 5 (1955), σσ. 47-91.
- Α. Κατσουρός 1958-1959 = Α. Κατσουρός, «Ναξιακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας. Δικαιοπραξίαι Ιωάννου Γα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχαίου* 8-9 (1958-1959), σσ. 125-190.
- Α. Κατσουρός 1968 = Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), σσ. 24-337.
- Κεφαλληνιάδης 1971 = Ν. Κεφαλληνιάδης, *Η Μονή Χρυσοστόμου στη Χώρα Νάξου*, Νάξος 1971 (ανατ. από εφημ. *Ναξιακή Πρόοδος*).

- Κεφαλληνιάδης 1974-1978 = Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ποιμενικά Νάξου. Επιτόπιοι συνήθιαι εξ ανεκδότων εγγράφων», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1978), σσ. 407-455.
- Κορρές 1929-1930 [1931] = Σ. Κορρές, «Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 8 (1929-1930) [1931], σσ. 266-305.
- Κώδικες Ι. Μ. Παροναξίας = Δήμητρα Παντελιά-Γριτσοπούλου (εκδ.), *Οι Κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας*, Θεσσαλονίκη 2019 (Μνημοσύνη, Παράρτημα 2).
- Μηνιάτης Ιωάννης 85 = Ι. Χατζάκης (εκδ.), *Ο Κώδικας ΓΑΚ 85 του πούμπλικου νοταρίου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη (1668-1676). Δικαιοπρακτικά έγγραφα της οθωμανικής περιόδου*, τ. Α', Β', Αθήνα 2021 (ΕΚΕΙΕΔ 50, Παράρτημα 16).
- Μηνιάτης Ιωάννης 86 = Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γεώργιος Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη (εκδ.), «Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29-30 (1982-1983), σσ. 125-1312 (στο εξής Μηνιάτης Ιωάννης 86).
- Μηνιάτης Ιωάννης, Κώδικας “ξένων γραφών” = Ι. Χατζάκης, «Ο Χαμένος Κώδικας “των ξένων γραφών” του νοταρίου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη (1676-1699)», *Φλέα* 67 (Ιούλ.-Σεπτ. 2019), σσ. 5-167.
- Μηνιάτης Παντολέων = Ι. Χατζάκης, «Ο νοτάριος Νάξου Παντολέων Μηνιάτης (1645-1666). Μία προσπάθεια ανασύστασης του νοταριακού του αρχείου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 49 (2019), σσ. 105-214.
- Παντελιά-Γριτσοπούλου 1995-1997 = Δήμητρα Παντελιά-Γριτσοπούλου, «Δέκα προικοσύμφωνα από την Νάξο», *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997), σσ. 199-222.
- Παντελιά-Γριτσοπούλου 1998-2000 = Δήμητρα Παντελιά-Γριτσοπούλου, «Ναξικά δικαιοπρακτικά έγγραφα», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σσ. 225-246.
- Παπαδόπουλος 1969-1970 = Θ. Παπαδόπουλος, «Αιγαιοπελαγίται μαθηταί του εν Ρώμη Φροντιστηρίου του Αγίου Αθανασίου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), σσ. 484-556.
- Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη 2021 = Λυδία Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, «Τήρηση και παράκαμψη της οθωμανικής νομιμότητας. Υπερεξουσίες και όρια της Δραγομανίας του Στόλου», *Αρετήν την Καλλίστην, Σύμμεικτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Μπουρδάρα, Ι. Τζαμτζής, Π. Αντωνόπουλος, Χ. Σταυράκος (επιμ.)*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 705-814.
- Περίγραμμα ΙΙ = Ι. Χατζάκης, «Περίγραμμα των νομικών πηγών της Νάξου. ΙΙ. 17^{ος} αιώνας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 48 (2018), σσ. 69-172.
- Ρεμούνδος 1982 = π. Ε. Ρεμούνδος, «Κατάλογος λατίνων αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252-1974)», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 3 (1982), σσ. 125-160.
- Τουρτόγλου, Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 2002 = Μ. Τουρτόγλου, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των Δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, Αθήνα 2002 (ΕΚΕΙΕΔ 36, Παράρτημα 2).

- Τρουμπίνος Στέφανος = Σ. Ψαρράς, Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010.
- Τσελίκας 1984-1987 [1988] = Α. Τσελίκας, «Δραστηριότητα 1984-1987. Χρονικό των Αποστολών», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* 4 (1984-1987) [1988], σσ. 5-230.
- Τσιρπανλής 1980 = Ζ. Τσιρπανλής, *Το ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του, 1576-1770*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Χατζάκης 2015 = Ι. Χατζάκης, «Αναζητώντας τους νοταρίους της Νάξου του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφετηρία το πηγαίο υλικό», *Ναξιακά* 5 (2015), σσ. 169-188.
- Χατζάκης 2020 = Ι. Χατζάκης, «Έμφυλες σχέσεις και γαμήλιες πρακτικές στην Νάξο του 17^{ου} αιώνα». Ο γάμος του Χρυσάκη Φραγγόπουλου με την Φιλίππα Τριβιζά», *Ναξιακά Γράμματα* 34 (2020), σσ. 11-29.
- VG 2639 = Δήμητρα Καραμπούλα, Γ. Ροδολάκης (εκδ.), *Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)*, Αθήνα 2012-2013.

SUMMARY

Ioannis CHATZAKIS: *Genuine and forged documents, observations on the notarial practice of the post-byzantine world on the occasion of the archival material of naxos (16th – 18th century)*

The rich archival material of Naxos, unusual for the data of Greece, is an exceptional case for the study of the notarial system, as it survived in some areas of the post-Byzantine world. The surviving archival material consists mainly of loose documents, as the notarial protocols up to the 17th century are very few. Starting from these presumptions, an attempt is made to analyze the methods of making copies as well as all those cases of forgery, whether they are forged documents, although the proof of the specific cases is difficult and complicated.

Key words: notarial art, Naxos, Post-byzantine law, archives, copy, private legal documents, registration of documents, document translation, forged documents